

EEN MONUMENT VOOR HAAR TIJD

De symbolische betekenis van de Christus-Verlosserkathedraal

Malaika Adriaens

Masterproef aangeboden binnen de opleiding
master in de Slavistiek en Oost-Europakunde

Promotor prof. dr. Emmanuel Waegemans

Academiejaar 2014-2015

152 106 tekens

Dankwoord

Er zijn verschillende mensen die hebben geholpen bij het schrijven van deze thesis. Graag had ik even de tijd genomen om hen te bedanken.

Ten eerste wil ik natuurlijk mijn promotor, Prof. Dr. Emmanuel Waegemans, bedanken. Zijn steun, vertrouwen en kennis hebben een absolute meerwaarde betekend bij de totstandkoming van dit werk.

Ook bedank ik Dr. Vladimir Ronin, die met zijn uitgebreide kennis van het Russische medialandschap heeft bijgedragen aan de totstandkoming van deze thesis.

Ik wil tevens graag mijn moeder, Esmeralda Behiels, bedanken. Zonder haar morele, materiële en financiële steun zou er van deze masterproef erg weinig terechtgekomen zijn.

Om af te sluiten wil ik graag Caroline Elkin en Siri Pantzar bedanken, die beiden een grote bron van inspiratie en steun zijn geweest.

Malaika Adriaens

Inhoud

Inleiding.....	6
Deel I.....	7
1. De constructie van de uniek monument.....	7
2. De Christus-Verlosserkathedraal & het Paleis der Sovjets.....	15
3. De kathedraal van Christus de Verlosser als centrum van het nieuwe Rusland.....	23
4. De Christus-Verlosserkathedraal en de ROK als element van de Russische nationale identiteit onder Putin.....	30
Deel II.....	35
5. Pussy Riot: protest in het hart van de natie.....	35
6. Media-analyse: <i>Večernjaja Moskva</i> en <i>Moskovskie Novosti</i>	42
Conclusie: De symbolische betekenis van de kathedraal van Christus de Verlosser.....	47
Samenvatting Russisch.....	49
Samenvatting Nederlands.....	51
Bibliografie.....	52

De Christus-Verlosserkathedraal¹

---

¹ Malaika Adriaens (2015)

Inleiding

De Christus-Verlosserkathedraal zag het levenslicht na de overwinning van tsaar Aleksandr I op Napoleon en heeft een opmerkelijke levensloop gekend. De kathedraal bepaalt niet alleen het uitzicht van Moskou, maar symboliseert eveneens twee bewogen eeuwen binnen de Russische geschiedenis. Het tragische en bewogen levensverhaal van de kathedraal gunt ons een blik achter de politieke schermen en verradt hoe het gebouw niet enkel fungeert als centrum van de Russisch-orthodoxe Kerk, maar ook als politiek en historisch symbool.

Precies over dit boeiend verband wens ik het in deze masterthesis uitgebreid te gaan hebben. Ik stel steeds de volgende onderzoeksvraag centraal:

Wat is de politieke betekenis van de Christus-Verlosserkathedraal?

Het spreekt voor zich dat het hier gaat om een erg ruime onderzoeksvraag. Met het oog op het bewaren van het overzicht heb ik er voor gekozen om bij het beantwoorden van de centrale onderzoeksvraag chronologisch te werk te gaan.

Deze masterthesis analyseert de politieke betekenis van de Christus-Verlosserkathedraal in twee delen. In het eerste deel bespreek ik in vier hoofdstukken de geschiedenis van de kathedraal. Ik hou hierbij een chronologische volgorde aan. Het eerste hoofdstuk beslaat het uitgebreide constructieproces van de kathedraal in de 19^e eeuw, na de overwinning van de Russische troepen tegen Napoleon. In het tweede hoofdstuk behandel ik de afbraak van het gebouw onder het communisme en de pogingen tot de constructie van een wolkenkrabber op de locatie van de kathedraal. In het derde hoofdstuk bespreek ik de heropbouw van de kathedraal in de jaren '90 en in het vierde hoofdstuk tenslotte, bespreek ik de functie die het gebouw vervult onder Putin. Ik verlies bij de bespreking van de geschiedenis van de kathedraal nooit de centrale onderzoeksvraag uit het oog; de politieke betekenis van de kathedraal staat centraal in deze thesis. Tevens probeer ik in elk hoofdstuk de volgende deelvraag te beantwoorden:

Waarom heeft de Christus-Verlosserkathedraal zo'n grote politieke betekenis?

Aansluitend op het vierde hoofdstuk van het eerste deel voer ik in het tweede deel van mijn thesis een media-analyse uit. Ik onderzoek aan de hand van de archieven van twee lokale Moskouse kranten die zich elk aan een andere kant van het politieke spectrum bevinden het geval van het "gebed" dat op 21 februari 2012 door de groep *Pussy Riot* werd uitgevoerd in de kathedraal. Dit geval illustreert volgens mij goed de politieke betekenis die de Christus-Verlosserkathedraal ook vandaag de dag nog bezit.

Deel I

In dit eerste deel van de thesis bespreek ik uitgebreid de geschiedenis van de Christus-Verlosserkathedraal. Ik werk chronologisch en beschrijf eerst de constructie van de kathedraal, vervolgens de afbraak en reconstructie van het gebouw om af te sluiten met de politieke betekenis van de kathedraal onder Vladimir Putin. Omdat mijn onderzoeksvraag natuurlijk de politieke betekenis van de kathedraal centraal stelt, vind ik het belangrijk om in elk hoofdstuk voldoende aandacht te besteden aan de politieke situatie in Rusland, om zo het levensverhaal van het symbolische bouwwerk binnen een bredere politieke en ook historische context te plaatsen.

1. De constructie van de uniek monument

In dit eerste hoofdstuk bespreek ik het eerste deel in de geschiedenis van de kathedraal van Christus de Verlosser. Ik begin dit hoofdstuk in 1812, aan het einde van de Napoleontische oorlogen. Ik bespreek uitgebreid de ontwerpen van Karl Vitberg en Konstantin Ton, de zoektocht naar een geschikte locatie voor het enorme bouwwerk en het de constructie van de kathedraal. Ik zoek steeds verbanden met de historische context en zoek uit wat precies de symbolische en politieke betekenis was van de kathedraal in de 19^e eeuw.

Reeds op 25 december 1812, toen de laatste resten van Napoleons legendarische leger Rusland uit gejaagd werden, ondertekende tsaar Alexander I in Vilnius een manifest waarmee hij de oorlog afgelopen verklaarde. Op diezelfde datum gaf hij eveneens de opdracht tot de bouw van een kerk, een kerk die gebouwd moest worden in naam van Christus de Verlosser. Tsaar Alexander, die bekend stond om zijn spirituele neigingen, beschouwde de oorlog tegen Napoleon immers als een soort apocalyptische strijd tegen het kwaad en kon, volgens Alexander Gercen, niet geloven dat hij hiervoor verantwoordelijk was. Hij schreef de overwinning toe aan God en achtte een monument in de vorm van een kerk geschikt als dankbetuiging. In al zijn spirituele en mystieke overtuigingen miskeek de tsaar zich echter schromelijk op de offers die het Russische volk had moeten brengen tijdens de oorlog: de invasie van Napoleon was een catastrofe voor de gewone burger, een catastrofe die de tsaar nooit heeft herdacht.²

Het idee om een kerk te bouwen als monument en dankbetuiging voor de goddelijke steun tijdens de oorlog kwam echter niet van de tsaar zelf. Toen duidelijk werd dat de Fransen het onderspit zouden delven, werd in de elitaire kringen rond de keizer druk gediscussieerd over de mogelijke manieren waarop de heldendaden van de Russische militairen herdacht konden worden. Het sprak voor zich dat er een monument zou komen. In eerste instantie werd er gedacht aan een piramide of obelisk, die geconstrueerd zou worden uit een in beslag genomen kanon van de vijand. Dit soort monument was gebruikelijk in de 18^e en 19^e eeuw en droeg dan ook de voorkeur weg van de tsaar. Het was echter Pëtr Kikin, een officier van de generale staf, die voor het eerst het idee van een kerk als monument naar voren bracht. In een brief aan viceadmiraal Aleksandr Šiškov heeft Kikin het over de oprichting van een kerk als monument, om de dankbaarheid aan Jezus Christus te tonen. In zijn brief merkt Kikin op dat de oorlog tegen de Fransen geenszins een gewone oorlog was en dat het monument dat deze oorlog

---

² Archangel'skij (2009): 177; Gentes (1998): 64-65;

moest gedenken dus ook allerminst gewoon mocht zijn. Hij stelt dat een kerk de functie van monument het beste zou vervullen en dat deze kerk in het centrum van Moskou opgetrokken zou moeten worden. Het was immers daar, in het hart van het Russische Rijk, dat de vijand de genadeklap wilde toedienen. De kerk zou vier grote pilaren tellen die de heldendaden van respectievelijk de tsaar, de officieren, het leger en het volk moesten voorstellen. Om Kikins beweegredenen ten volle te begrijpen dien ik te vermelden dat hij naast zijn staatsdienst ook aan het hoofd stond van een fonds dat financiële steun verleende aan artiesten en architecten en dus niet geheel onpartijdig zal hebben deelgenomen aan de discussie omtrent de vorm die het oorlogsmonument zou moeten aannemen. De tsaar was echter bijzonder gecharmeerd door het idee van Kikin en slechts enkele dagen na het lezen van de brief vaardigde hij het decreet uit dat zou leiden tot de constructie van de kathedraal van Christus de Verlosser.³

Het ontwerp van Vitberg

Zoals bekend braken tijdens Napoleons verblijf in Moskou enorme branden uit in de overwegend houten stad. Hoewel de Napoleontische invasie een drama was voor Rusland, bleef de Moskouse bevolking verder niet bij de pakken zitten. Moskou werd in hoog tempo heropgebouwd, waarbij de tsaar de kans zag om wat van de monumentale architectuur die Sint-Petersburg kenmerkte te incorporeren in de oude stad. Het herstel van de stad verliep systematisch en efficiënt en nog geen vijf jaar nadat Moskou in de as werd gelegd waren niet alleen de mogelijkheden tot behuizing haast volledig hersteld, maar waren ook talloze nieuwe bouwwerken opgericht. Een bouwcommissie die in 1813 was geïnstalleerd en in functie zou blijven tot 1842 overzag het werk. Deze commissie besliste wat gebouwd zou worden en wat niet. Heelder straten, pleinen, parken en wooncomplexen werden opgetrokken. De stad kreeg een nieuw gezicht.⁴

Deze massale restauratie van de stad vond niet enkel plaats omdat er acute nood aan was, maar kreeg eveneens al snel een symbolische waarde. De oorlog tegen Napoleon had vanwege de schaal een diepe nationalistische bijklank: door de overwinning op de Fransen werden de Russen immers een belangrijke Europese grootmacht, iets wat een bepaald positieve uitwerking had op het Russische gevoel van eigenwaarde. De overwinning op Napoleon die door de tsaar als de belichaming van het kwaad werd gezien, onderstreepte, voor de voorstanders van het status quo, de juistheid van het Russische autocratische principe. In de oorlog tegen de Fransen fungeerde de tsaar immers als uitverkorene van God. Een snelle heropbouw van Moskou nam al snel de vorm van patriottische plicht aan, symbool van overwinning en wedergeboorte van het Russische Rijk. Het is in deze context dat de kathedraal van Christus de Verlosser een plaats krijgt in Moskou.⁵

Er werd een wedstrijd uitgeschreven voor het ontwerp van de kathedraal. Uit alle inzendingen koos de tsaar, die hoewel druk bezig met de heropbouw van zijn land toch de tijd vond om zich met zulke zaken bezig te houden, in 1816 het mystiek geïnspireerde ontwerp van de vrijmetselaar Karl Lavrent'evič Vitberg. De wedstrijd, die in 1813 werd uitgeschreven beheerste Vitbergs leven en carrière. De man raakte compleet in de ban van het idee van Alexander I om een kathedraal op te richten in naam van Christus de Verlosser, als een monument voor de Russische glorie. Vitberg, ervan overtuigd dat hij in staat was de wedstrijd te winnen, ging enkele maanden in Sint-Petersburg wonen om daar architectuur te studeren, waarop hij in 1813 naar Moskou verhuisde, zodat hij zijn leven volledig kon wijden aan dit project.⁶

---

³ Gentes (1998): 64-65; Kiričenko (1997): 12-14, 16, 19

⁴ Bezemer & Jansen (2010): 120; Gentes (1998): 66; Kiričenko (1997): 9-10

⁵ Bezemer & Jansen (2010): 122; Figes (2002): 137; Kiričenko (1997): 10

⁶ Archangel'skij (2009): 178; Gentes (1998): 66; Kiričenko (1997): 40

Nadat de keuze uiteindelijk op het ontwerp van Karl Vitberg was gevallen, werd er zonder verder omhaal een bouwcommissie opgericht die bestond uit Vitberg zelf, de Moskouse Gouverneur-Generaal, de metropoliet en een selecte groep architecten. De bouwcommissie coördineerde de bouw van de kathedraal en diende beslissingen te nemen omtrent enkele cruciale zaken, zoals de locatie en het gebruikte materiaal.⁷

Vitberg, die reeds een hoge rang binnen de vrijmetselarij had behaald, werd bij het ontwerpen van de kathedraal beïnvloed door mystiek en symboliek, waarbij hij steeds vertrok van de centrale christelijke ideeën van de Russische orthodoxie. De christelijke architecturale traditie, vermengd met ideeën van nationalisme en individuele vrijheid, vormde dan ook het startpunt voor Vitbergs ontwerp. Het gebouw diende niet enkel de functie van kerk te vervullen, maar was ook een herdenkingsmonument en een nationaal museum en was hierdoor enig in zijn soort. Centraal binnen het ontwerp van de kathedraal stond de christelijke drie-eenheid. Vitberg wenste immers geen lege, stenen vormen te creëren, enkel gestoeld op architecturale concepten, maar wilde een spiritueel gevoel van leven creëren, binnen de kerk. Precies met dit doel voor ogen werd de drie-eenheid, die essentieel is binnen het christendom, vertaald naar de architectuur. Vitberg vertaalt de goddelijke drie-eenheid naar het leven van Jezus en wijdt steeds een deel van de kerk aan een stadium in het leven van de Verlosser: het gebouw wordt opgetrokken uit drie op elkaar gestapelde delen, elk verschillend van vorm, die de geboorte, transfiguratie en wederopstanding van Christus moeten voorstellen.⁸

De Mussenheuvels, op de zuidelijke oever van de Moskva zouden volgens Vitberg het ideale voetstuk vormen voor zijn symbolische bouwwerk. Met een hoogte van om en bij de 70 meter zijn de heuvels het hoogste punt van de stad en Vitbergs bouwwerk zou in heel Moskou zichtbaar zijn. Enkelen vroegen zich af of de zanderige bodem in de heuvels geschikt zou zijn voor het dragen van een gebouw van zulke enorme afmetingen, maar de onaangename opmerkingen van deze pretbedervers werden al snel van tafel geveegd. De locatie die Vitberg het meest geschikt leek om zijn kerk te bouwen was het Kremlin, maar daar stak tsaar Alexander I een stokje voor. Hij argumenteerde dat het gebouw niet zou passen bij de reeds bestaande kerken in het Kremlin. Bovendien zou er helemaal geen plaats zijn voor Vitbergs kathedraal, waardoor het gebouw niet de aandacht zou krijgen die het verdiende. Tsaar Alexander haalde verschillende voorbeelden aan van kerken die gebouwd waren ter ere van belangrijke gebeurtenissen, maar die alsnog buiten het Kremlin een plaats hadden gevonden, zoals bijvoorbeeld de Kazankathedraal en de Basiliuskathedraal. De tsaar noemde de Mussenheuvels de “kroon van Moskou” en overtuigde Vitberg ervan dat zijn elegante gebouw enkel daar genoeg ademruimte zou hebben.⁹

De eerste steen werd gelegd op 12 oktober 1817, precies vijf jaar na het vertrek van de Franse troepen uit het Russische Rijk. Er werd een uitermate feestelijke ceremonie gehouden, die ik hier niet in detail zal beschrijven. In verscheidene toespraken, gehouden door tal van hoogwaardigheidsbekleders, werd de nadruk vooral gelegd op de stad Moskou, die in slechts vijf jaar uit de assen van de oorlog herrezen was en nu nog magnifieker was dan voorheen. De plaats van constructie werd gewijd en de eerste steen werd gelegd door tsaar Alexander I. Het is wel interessant om kort te vermelden dat de militaire aanwezigheid zo overweldigend was dat de religieuze kant van de ceremonie eerder naar de achtergrond verdween. Deze nadrukkelijk militaire aanwezigheid, samen met de functie van oorlogsmonument die de kerk toebedeeld had gekregen en de vernieuwingsdrang die de bouw van de kathedraal

---

⁷ Gentes (1998): 66

⁸ Archangel'skij (2009): 178; Gentes (1998): 66; Kiričenko (1997): 42-46

⁹ Archangel'skij (2009): 179; Gentes (1998): 66; Kiričenko (1997): 50-52

kenmerkten, wijzen op het grote persoonlijke belang dat de tsaar hechtte aan de Christus-Verlosser-kathedraal. We zien dat het religieuze belang van de kerk reeds van meet af aan ondergeschikt is aan de politieke betekenis die beleidsmakers eraan verbinden.¹⁰

De bouw van de kathedraal zou een gigantisch project worden. De proporties van het gebouw dat Vitberg voor ogen had, zouden overeenkomen met die van de Hagia Sophia in Istanboel, maar de Moskouse kerk zou opmerkelijk groter worden. De kathedraal zou met een hoogte van om en bij de 237 meter de hoogste kerk ter wereld worden, met een centrale koepel met een diameter van 50 meter en een enorme trap die zich aan de voet van de kathedraal over 160 meter zou uitstrekken. Het lijkt mogelijk dat Vitberg zich bij het ontwerpen van dit enorme gebouw liet sturen door Kikin, die natuurlijk baat had bij een project van zulke monsterachtige afmetingen.¹¹

Bij de constructie van de kathedraal had men echter te kampen met een grote verscheidenheid aan moeilijkheden. Het belangrijkste probleem vond zijn oorsprong in het feit dat niemand er blijkbaar aan gedacht had een grondig bodemonderzoek te verrichten vooraleer te beginnen met de bouw van de kathedraal. Bijgevolg bestond er ook geen degelijk en coherent plan voor de aanleg van de fundering. Ook bleek er niet genoeg materiaal aangevoerd te kunnen worden. Vitberg zag zich genooddaakt om naar Sint-Petersburg te reizen en rechtstreeks aan de tsaar te rapporteren over alle moeilijkheden. Vitberg legde de werken stil, totdat hij de opinie van de tsaar over de problemen en hindernissen die men tegen was gekomen tijdens de bouw had gehoord. Tsaar Alexander aanhoorde Vitberg, maar voor hij een coherente oplossing kon voorzien overleed hij, op 1 december 1825, waardoor Vitberg zijn beschermheer verloor.¹²

Tsaar Nicolaas I, die twintig jaar jonger was dan zijn broer en wie de Verlichting dus volledig ontgaan was bezat geenszins de mystieke tendensen die zijn broer zo kenmerkten. Meer zelfs: tsaar Nicolaas voelde zich bovenal een militair en werd door de dekabristenopstand van 14 december 1825 gesterkt in zijn overtuiging dat rust en orde soms met harde hand dienden te worden gehandhaafd. Tegenover de mystiek van Alexander plaatste hij de traditionele Russische orthodoxie en tegenover het liberalisme de autocratie.¹³

De nieuwe tsaar besluit de werken stil te leggen en richt een comité op om de plannen te onderzoeken en het lot van Vitberg te bepalen. Het ligt voor de hand dat de twijfels die het project reeds eerder omringden slechts naar voren konden worden gebracht na de dood van Alexander I, die de bouw van de kathedraal per slot van rekening had geïnitieerd en bevolen. Het comité dat door Nicolaas werd opgericht kwam echter tot de conclusie dat de Mussenheuvels niet konden dienen als locatie voor zo'n gigantisch bouwwerk, gezien de grond er instabiel en zanderig is. Bovendien zou Vitberg betrokken zijn geweest in allerlei onwelriekende affaires omtrent de financiering van het project. In het voorjaar van 1827 werden de materialen van de Mussenheuvels afgevoerd en in 1835 werd Vitberg verbannen naar Vjatka, een stad enkele honderden kilometers ten noordoosten van Moskou die in de 19^e eeuw vooral dienst deed als politiek verbanningsoord. Tsaar Alexander had zo'n vier miljoen roebels gespendeerd aan een project dat van meet af aan gedoemd was om te mislukken.¹⁴

---

¹⁰ Gentes (1998): 68; Kiričenko (1997): 52-53

¹¹ Gentes (1998): 66; Kiričenko (1997): 48

¹² Gentes (1998): 68; Kiričenko (1997): 60-61

¹³ Bezemer & Jansen (2010): 125, 127; Kiričenko (1997): 89

¹⁴ Archangel'skij (2009): 179; Gentes (1998): 68; Kiričenko (1997): 61

Het ontwerp van Ton

Nadat tsaar Nicolaas zich van Vitberg had ontdaan, boog het door hem opgerichte comité zich over drie centrale vragen: Was het mogelijk om Vitbergs project te realiseren op de Mussenheuvels? Indien dit niet mogelijk was, zou er dan eventueel een andere kathedraal gebouwd kunnen worden op dezelfde locatie? En kon Vitbergs ontwerp aangepast worden, zodat het toch gebouwd zou kunnen worden op de locatie die de architect had uitgekozen? Het comité kwam tot de conclusie dat het onmogelijk zou zijn om het ontwerp van Vitberg te realiseren, hetzij op de Mussenheuvels, hetzij op een andere locatie in de Moskouse binnenstad. Ten eerste was de kathedraal die Vitberg had ontworpen te groot en te onregelmatig van vorm – de kathedraal zou een eenheid gaan vormen met de oever van de Moskva – en ten tweede omdat er in Moskou en omstreken eenvoudigweg niet voldoende bouwmaterialen ontgonnen konden worden voor de realisatie van zo'n immens project. Het comité was zich wel bewust van de noodzaak om een monument te bouwen ter ere van de Verlosser en stelde voor dat de beste architecten verzameld zouden worden en zich zouden buigen over een geschikt ontwerp voor een Moskouse Christus-Verlosserkathedraal.¹⁵

In 1829 verzamelde de tsaar de beste architecten van Moskou en droeg hen op om een geschikte locatie voor de kathedraal te zoeken en geschikte ontwerpen voor het gebouw te verzamelen. Dit luidde het begin van de tweede ontwerpwedstrijd in. Aan de eerste wedstrijd hadden vooral architecten uit Sint-Petersburg deelgenomen, maar aan de tweede wedstrijd namen zowel architecten uit Sint-Petersburg als uit Moskou deel. Alle architecten die aan deze wedstrijd deelnamen, onderschreven Vitbergs idee dat het mogelijk zou zijn een kathedraal te bouwen op de Mussenheuvels, maar vooral de architecten uit Moskou droegen ontwerpen aan voor bouwwerken die zich elders in de stad zouden bevinden. Aan de wedstrijd namen niet enkel de genodigde architecten deel, maar ook enkele architecten die op eigen initiatief een ontwerp indienden en enkele amateurarchitecten die eveneens besloten hun kans te wagen. De tweede wedstrijd bood een grotere diversiteit aan ontwerpen dan de eerste en in 1832 werd het opmerkelijke ontwerp van Konstantin Ton door de tsaar uitgekozen als winnend ontwerp.¹⁶

De jaren '20 en '30 van de 19^e eeuw kunnen beschouwd worden als een keerpunt binnen de Russische architectuur. De traditionele Russische en Moskouse architectuur werden nooit volledig genegeerd, maar de nadruk werd eerder gelegd op de neoclassicistische idealen van de Renaissance en de Russische nationale elementen verdwenen naar de achtergrond. In de jaren '30 en '40 zag men in dat dat wat men eerst als tekortkomingen percipieerde Moskou net uniek maakte: het onregelmatige stratenplan en de grillige vormen van de gebouwen. Het ontwerp van Ton verschilde van dat van de anderen en werd niet enkel beïnvloed door de Byzantijnse stijl, die ook het ontwerp van Vitberg had gekenmerkt, maar ook door een opmerkelijk teruggrijpen naar de traditionele Russische architectuur. Precies deze Russische nationale invloeden die Ton in zijn bouwwerken verwerkte, bevielen de tsaar ten zeerste en leidden ertoe dat Ton de kathedraal van Christus de Verlosser mocht ontwerpen. Hoewel het winnende ontwerp reeds in 1832 bekend was, begon de constructie van de kathedraal pas in 1838. Het één en ander heeft te maken met de zoektocht naar een geschikte locatie.¹⁷

Ton stelde verschillende locaties voor, die zich nagenoeg allemaal in het centrum van de stad bevonden, vaak in de directe omgeving van het Kremlin. Drie voorgestelde locaties springen in het oog: op de plaats van de Nikitakerk, op de Tverskaja-straat waar zich nu het Puškinplein bevindt of aan de grote stenen brug naast het Kremlin, op de plaats van het Alekseevklooster. De tsaar koos de laatste locatie,

---

¹⁵ Kiričenko (1997): 62, 64

¹⁶ Gentes (1998): 68; Kiričenko (1997): 64, 66

¹⁷ Gentes (1998): 68-69; Kiričenko (1997): 70, 77-78

die alle noodzakelijke kenmerken bezat. De kathedraal zou gebouwd worden vlak bij het Kremlin, op een van de hoge oevers van de Moskva. In 1837 werd het klooster dat zich reeds driehonderd jaar lang op de gekozen locatie bevond afgebroken, ten voordele van de nog te bouwen kathedraal. Merk op dat deze actie sterk lijkt op wat Stalin zo'n honderd jaar later zou doen: het ene gewijde bouwwerk vernietigen ten voordele van het andere.¹⁸

Het is belangrijk om voldoende lang stil te staan bij de locatie die uiteindelijk gekozen werd voor de constructie van de kathedraal. Deze zal immers mee de grote symbolische betekenis van het bouwwerk bepalen. Ten eerste zal het de bouw van een kathedraal – die tot op de dag van vandaag de hoogste orthodoxe kerk ter wereld is – op deze locatie het aanzien van Moskou en daarmee van Rusland drastisch wijzigen. De kathedraal neemt een centrale plek in de stad in en verandert daarmee de wijze waarop Moskou wordt gepercipieerd. Ten tweede legde tsaar Nicolaas door middel van zijn keuze voor precies deze locatie extra de nadruk op de connectie tussen de orthodoxie en de Russische autocratie, die voor hem de basis vormden van het Russische Rijk. De kathedraal is immers gebouwd in directe nabijheid van het Kremlin; wie zich naast de kathedraal bevindt, heeft een prachtig uitzicht op het Kremlin en wie het Kremlin bezoekt, kan niet om de kathedraal van Christus de Verlosser heen. Het Kremlin en de Russische orthodoxie lijken door deze keuze van locatie onlosmakelijk met elkaar verbonden, wat verklaart waarom de kerk zo'n doorn in het oog werd van tegenstanders van de autocratie, zowel in de 20^e als in de 21^e eeuw. Maar dit onderwerp wordt in de volgende hoofdstukken nog uitgebreid behandeld.

Constructie

De bouw van de kathedraal begon in 1838 en vorderde aan een stevig tempo. Er werd beslist om de wijding van de constructie-site te plannen in september 1839, om de 25^e verjaardag van het einde van de oorlog met de Fransen en de bezetting van Parijs te herdenken. De ceremonie leek erg op die die eerder op de Mussenheuvels was gehouden en werd eveneens gekenmerkt door een overdaad aan pracht en praal.¹⁹

Hoewel de jonge architect Konstantin Ton een nobele onbekende was geweest, zou zijn bouwwerk een belangrijk keerpunt betekenen in de geschiedenis van de Russische architectuur. De Christus-Verlosserkathedraal was een eerste voorbeeld van een “nieuwe” Russische architectuur, die evenwel teruggreep naar de traditionele Russische architectuur uit de middeleeuwen. De constructie van de kathedraal markeerde de overgang van de architectuur die de heropbouw van Moskou na de grote brand van 1812 kenmerkte, naar de neo-Russische stijl die vanaf dan het Moskouse straatbeeld zou gaan bepalen en zich hoofdzakelijk centreerde rond de oevers van de Moskva.²⁰

Net als Vitberg stelde Ton de christelijke traditie centraal bij het ontwerpen van de kathedraal, maar in tegenstelling tot Vitberg, die de functie van nationaal monument naar de achtergrond verschoof en ondergeschikt maakte aan de spirituele aspecten van het bouwwerk vormden de verwijzingen naar de overwinning op Napoleon het hart van Tons ontwerp. Tons kathedraal zou nadrukkelijk niet enkel een religieuze functie vervullen, maar zou net zo goed functioneren als een soort oorlogsmuseum en herdenkingsmonument voor de slachtoffers die gevallen waren in de oorlog tegen de Fransen. De opbouw, de stijl en in het bijzonder de locatie van de kathedraal herinnerden steeds aan de Russische nationale traditie, die de Russen de kracht had verleend om weerstand te bieden aan de Franse invasie. De hele kathedraal zou functioneren als een schrijn voor de kracht van het Russische volk. De kathedraal deed soms denken aan een kunstgalerij, meer dan aan een kerk. De muurschilderingen waren

---

¹⁸ Gentes (1998): 69; Kiričenko (1997): 71

¹⁹ Gentes (1998): 69-70; Kiričenko (1997): 83-84

²⁰ Kiričenko (1997): 92, 94, 96

van de hand van enkele van de meest vooraanstaande Russische schilders. Maar het meest in het oog sprongen de 177 marmeren gedenkplaten, gewijd aan de gebeurtenissen van 1812 tot 1814, die de data van elke militaire confrontatie en de namen van de daarbij gesneuvelde en verwonde militairen vermeldden (van de officieren alleszins, gewone soldaten werden niet vermeld). Ook het manifest waarin Alexander I opdracht gaf tot de bouw van de kathedraal werd op de muren gereproduceerd. De sculpturen aan de vier zijden van de gevel van de kerk beeldden stuk voor stuk religieuze of historische aspecten van de oorlog tegen de Fransen uit. Het werk aan de kathedraal vorderde gestaag en in 1880 werden de structurele werken aan de kathedraal reeds afgerond. In 1883 werd ook het interieur afgewerkt. Er waren enkele kleine obstakels, zoals water dat in de funderingen lekte en een gebrek aan financiële middelen, die de lange duur van de bouw verklaren, maar reeds in de jaren '50 werd de kathedraal het mooiste gebouw van Rusland genoemd. Het stond vast dat de kathedraal van Christus de Verlosser en belangrijke rol zou gaan spelen in het Moskouse leven.²¹

De bouw van de Christus-Verlosserkathedraal vormde, samen met de constructie van de Izaäkkathedraal in Sint-Petersburg, die reeds in 1858 afgerond werd, de start van een opmerkelijke Russische traditie van kerken die niet enkel een religieuze, maar eveneens een herdenkingsfunctie vervulden. Ook de religieuze kunst van de tweede helft van de 19^e eeuw werd sterk beïnvloed door de nationaal-traditionele toon die de beeldende kunst in de kathedraal van Christus de Verlosser aansloeg. De Moskouse kathedraal diende als voorbeeld bij de bouw van onder meer de kerk van de Wederopstanding van Jezus Christus in Sint-Petersburg en de Vladimirkathedraal in Kiëv.²²

Oorspronkelijk was het de bedoeling om de kathedraal af te werken en open te stellen voor het grote publiek in het jaar 1880, een symbolisch jaar waarin allerlei belangrijke gebeurtenissen uit de Russische geschiedenis herdacht zouden worden én waarin Alexander II 25 jaar op de troon zou zitten. Alexander was echter niet in 1855 gekroond, maar wel in 1856 en dus werd de opening van de kathedraal nog een jaar opgeschoven. Helaas werd Alexander II in 1881, nog voor de plechtige opening van het bouwwerk, dodelijk verwond, waardoor er weer op zoek moest worden gegaan naar een nieuwe datum. De inwijding van de kathedraal, die samenviel met de kroning van Alexander III in 1883, luidde een nieuw hoofdstuk in het korte leven van het bouwwerk in; een hoofdstuk waarin de kathedraal ten volle haar religieuze, historische en symbolische functie zou kunnen vervullen. 1883 correspondeerde immers met geen enkele gebeurtenis uit de oorlog tegen de Fransen, die stilaan tot een nare herinnering verwaagd was. Tijdens de lange jaren van constructie had de Christus-Verlosserkathedraal haar concrete betekenis als herdenkingsmonument verloren en had zich ontwikkeld tot een veel breder Russisch nationaal symbool.²³

Leven

Maar wat betekende deze kathedraal nu voor de Moskovieten? Het spreekt voor zich dat de Christus-Verlosserkathedraal een belangrijke religieuze functie vervulde, hierbij enkel onderschikt aan de kathedraal van de Ontslapenis van de Moeder Gods in het Kremlin – hoewel deze ondergeschikte positie door de ligging en grootsheid van de kathedraal van Christus de Verlosser zelf tegengesproken wordt. Het ligt echter voor de hand dat de kathedraal, enkel al vanwege haar monumentale omvang en centrale locatie, een diepe indruk maakte op de 19^e eeuwse Moskovieten. Accentueerde de omvang van de kathedraal, die alle omringende gebouwen tot poppenhuisjes reduceerde, de macht van de Russische autocratie, die groeide met iedere nieuwe heerser? Of impliceerde het gebouw, dat boven de muren van het Kremlin uittorende dat God en de kerk machtiger waren dan de tsaar? Was de Christus-

---

²¹ Gentes (1998): 70-72; Kiričenko (1997): 97, 109

²² Kiričenko (1997): 160

²³ Ibidem: 161-162, 183

Verlosserkathedraal een laatste stuip trekking van een regime dat ten dode opgeschreven was in een Europa waar niet langer plaats was voor verouderde monarchieën? Het staat in elk geval vast dat de kathedraal, zichtbaar vanuit alle hoeken van de stad, Moskou een volledig nieuw gezicht gaf en een uniek symbool van de stad en van Rusland werd.²⁴

De Russische nationale betekenis van de kathedraal werd nog onderstreept, toen na de dood van Alexander III in 1894, op het plein rond de kathedraal een monument ter ere van de tsaar, die steeds een sterk voorstander was geweest van nationalisme, autocratie en Russische invloeden in de kunst, werd opgericht. Het was de directeur van het Puškinmuseum Cvetaev, die voorstelde de heerser te herdenken met een monument in de vorm van een standbeeld, dat aan de voet van de kathedraal zou komen te staan. Het was immers onder de heerschappij van Alexander III dat de kathedraal zich ontwikkelde had van herdenkingsmonument tot nationaal schrijn. Het monument werd in 1912 ingehuldigd. Ook werd er een plan naar voren geschoven om een museum ter ere van de oorlog van 1812 naast de kathedraal te bouwen, maar toen de oorlog uitbrak in 1914 werd dit plan op ijs gezet en na de revolutie van 1917 werd het definitief afgevoerd.²⁵

---

²⁴ Gentes (1998): 73; Kiričenko (1997): 171, 178, 183

²⁵ Kiričenko (1997): 192-197

2. De Christus-Verlosserkathedraal & het Paleis der Sovjets

In dit tweede hoofdstuk ga ik dieper in op het tragische einde van de kathedraal van Christus de Verlosser. De afbraak van de kathedraal was geen losstaand gegeven en ik vind het dan ook belangrijk om kort enkele belangrijke punten uit de geschiedenis van de orthodoxie in de Sovjetunie te schetsen. Ik kader zowel de afbraak van de kathedraal als de poging tot het construeren van een Paleis van de Sovjets in een bredere historische en politieke context.

Orthodoxie en communisme

De tweede helft van het korte leven van de kathedraal stond voornamelijk in het teken van de confrontatie tussen de orthodoxie en het communisme. Nadat tsaar Nicolaas II in februari 1917 afgezet en vervangen werd door een voorlopige regering, werd dit gezien als een vrijgeleide om de orthodoxe kerk drastisch te hervormen. Er werd een Russische kerkraad opgericht, die functioneerde als een politieke macht en samenwerkte met de voorlopige regering. De raad oefende invloed uit op het beleid en probeerde de functie van de kerk binnen de Russische samenleving duidelijk af te bakenen. De kerkraad besliste dat Moskou het centrum was van de orthodoxie en dat de kathedraal van Christus de Verlosser de belangrijkste kerk was van Rusland.²⁶

Op 5 november 1917, kort na de Oktoberrevolutie, werd het patriarchaat, dat in de 18^e eeuw door Peter de Grote afgeschaft was, hersteld. Het idee om opnieuw een patriarch aan te stellen deed al enkele jaren de ronde, maar werd door de Oktoberrevolutie nieuw leven ingeblazen. De heroprichting van het patriarchaat werd gezien als een manier om de kerk te versterken in tijden van sociale en politieke instabiliteit. De geestelijken van de Christus-Verlosserkathedraal namen het voortouw in de campagne voor de heroprichting van het patriarchaat. De keuze viel op Tichon, die in juni van datzelfde jaar reeds verkozen was tot metropoliet. De verkiezing van de patriarch luidt een laatste stadium in het leven van de kathedraal in.²⁷

De bolsjewieken openden, in de vorm van een reeks decreten die specifiek tegen de orthodoxie gericht waren, meteen na de Oktoberrevolutie de aanval op de kerk. Reeds op 8 november vaardigde Lenin een decreet uit dat het land nationaliseerde en het illegaal maakte voor de kerk om grond te bezitten. Het decreet van 11 december confisqueerde alle kerkelijke onderwijsinstellingen. Op 17 en 18 december werden kerkelijke huwelijken niet meer als legaal erkend en op 16 januari verloren geestelijken het recht om zich als soldaat bij het leger te voegen. Op 20 januari, tenslotte, werden alle subsidies aan de kerk teruggeschroefd. Toen bekend werd dat de bolsjewieken ook kerk en staat wilden scheiden, stelde patriarch Tichon een brief op waarin hij een banvloek uitsprak over alle communisten die hij "monsters van het menselijk geslacht" noemde.²⁸ Op 20 januari 1918 werd deze brief, die later beroemd zou worden, voorgelezen voor de kerkraad. De patriarch riep de gelovigen op om deel te nemen aan spiritueel protest tegen de revolutionairen. Hij werd hierbij gesteund door de volledige kerkraad, met de geestelijken van de kathedraal van Christus de Verlosser op kop. Zij argumenteerden

---

²⁶ Kiričenko (1997): 244, 246

²⁷ Bezemer & Jansen (2010): 212; Gentes (1998): 75; Kiričenko (1997): 248-249

²⁸ «...Властию, данную нам от Бога, запрещаем вам приступать к Тайнам Христовым, анафемствуем вас, если только вы носите еще имена христианские и хотя по рождению своему принадлежите к Церкви Православной. Заклинаем и всех вас, верных чад Православной Церкви Христовой, не вступать с таковыми извергами рода человеческого в какие-либо общения: "изъмите злого от нас самих" (I Кор. 5,13)...»

Библиотека Якова Кротова. <http://www.krotov.info/acts/20/1917_19/19180119.html>

dat de kathedraal gebouwd was ter ere van de overwinning op Napoleon. In 1812 leek het alsof Rusland zou vergaan, maar ook nu zouden de Russen de – spirituele - strijd aan gaan met de vijand. De kathedraal zou een centrum van heldendom vormen. De inhoud van de brief van patriarch Tichon en de toespraken van de geestelijken bereikten Petrograd en werden bediscussieerd op een vergadering van de Sovnarkom (de raad van de volkscommissarissen). Het decreet waarin de scheiding van kerk en staat beschreven stond, werd zonder enige vertraging onderdeel van het officieel beleid.²⁹

We kunnen deze decreten kaderen in de bredere marxistische notie van religie, die veronderstelt dat religie louter een instrument is van de bourgeoisie om het proletariaat te onderdrukken. Bijgevolg zou religie vanzelf uitsterven, wanneer alle steun aan de kerk, zoals die bestond in het imperiale Rusland, zou wegvallen. Het decreet van 23 januari 1918 ondersteunde deze notie op drie manieren. In een eerste punt verloor de kerk het recht op bezit. Ten tweede werd de sociale positie van de geestelijken aangepast: zij werden beschouwd als inferieure burgers en dienaren van de bourgeoisie. Ten derde werd alle godsdienstonderwijs verboden, zowel in publieke, staats- als privéscholen. Deze hervormingen werden onthaald met een enigszins onverwachte passieve weerstand van de burgers, die op hun beurt gevolgd werd door een hogere mate van repressie vanuit de lokale besturen. Priesters en bisschoppen werden geëxecuteerd, gevangengezet of verbannen en kerken werden gesloten. Dit was eerder een lokaal fenomeen en de centrale autoriteiten hielden vast aan het idee dat directe religieuze vervolging geen oplossing was.³⁰

Door het Verdrag van Brest-Litovsk dat op 3 maart 1918 werd ondertekend, was de Russische grens beduidend dichterbij Petrograd komen te liggen. Lenin stelde daarop voor om de regering naar Moskou te verhuizen, wat op 11 maart 1918 dan ook gebeurde. De rode vlag werd gehesen boven het Kremlin en de kathedralen van het Kremlin werden gesloten. De kathedraal van Christus de Verlosser werd zo de belangrijkste kathedraal van Moskou en Rusland.³¹

In maart 1921 kondigde Lenin de Nieuwe Economische Politiek af. Deze versoepeling in het economische veld ging gepaard met een verstrakking in het ideologische veld die zich hoofdzakelijk uitte in een directe en openlijke aanval op de orthodoxie. Op 26 februari 1922 werd een decreet uitgevaardigd dat alle kerken aanspoorde hun waardevolle voorwerpen, gemaakt van goud, zilver of andere edelmetalen, af te staan, ten voordele van de slachtoffers van de hongersnood in de Volgaregio, waar een nooit geziene droogte de levens van miljoenen mensen bedreigde. Patriarch Tichon, die zijn situatie met de dag zag verslechteren, liet in een boodschap aan Lenin weten dat hij de gelovigen opriep de slachtoffers van de hongersnood zo goed mogelijk te helpen, maar dat het onmogelijk was om gewijde objecten af te staan. De regering had hier vanzelfsprekend geen boodschap aan en begon alsnog met het verwijderen van gewijde objecten uit kerkgebouwen. Tegen september 1922 bedroeg de totale waarde van deze voorwerpen om en bij de 8 biljoen roebel, een astronomisch bedrag. In *Izvestija* werd een lijst gepubliceerd met daarop de namen van de 'vijanden van de staat'. Patriarch Tichon was de eerste op de lijst, op de voet gevolgd door een reeks priesters en bisschoppen. In heel Rusland werden processen georganiseerd, waarbij 732 geestelijken beschuldigd werden van criminele activiteiten. Ook de patriarch werd veroordeeld en onder huisarrest geplaatst.³²

Niet alle gelovigen gingen echter akkoord met de anticommunistische houding van Tichon en er ontstond een schisma binnen de orthodoxe kerk. Enkele geestelijken verzamelden op 12 mei 1922 en verklaarden gezamenlijk dat zij de patriarch niet langer in staat achtten zijn functie naar behoren te

---

²⁹ Bezemer & Jansen (2010): 212; Kiričenko (1997): 250-251; Sidorov (2000): 559

³⁰ Timasheff (1941): 20-21

³¹ Kiričenko (1997): 252-253

³² Kiričenko (1997): 256-257, 259; Timasheff (1941): 21

vervullen. Zij kondigden de creatie van de nieuwe religieuze organisatie Levende Kerk (*Živaja Cerkov'*) aan. De organisatie hoopte de orthodoxe kerk drastisch te hervormen en zo een akkoord te kunnen sluiten met de communisten, die hier op hun beurt wel oren naar hadden. Hoewel de Levende Kerk gesteund werd door de regering, hadden zij niet de steun van het gewone volk. Zeventig procent van alle Russisch orthodoxe kerken, waaronder de kathedraal van Christus de Verlosser, werd overgedragen aan de nieuwe organisatie, maar deze kerken stonden leeg en niemand toonde enige interesse in de hervormingen van de kerkraad. De nieuwe kerk was niet in staat zichzelf in stand te houden en raakte verdeeld in onderlinge twisten. In 1923 ondernam patriarch Tichon, die door de Levende Kerk ontdaan was van zijn kerkelijke titels, maar deze beslissing niet had aanvaard en gekweld werd door de religieuze vervolging die gaande was, een poging om de orthodoxe kerk weer te verenigen en de vervolging te beëindigen. In een publieke verklaring accepteerde hij onvoorwaardelijk de Sovjetmacht-hebbers en doet hij – en dus de kerk - afstand van elke vorm van contrarevolutie. Na deze verklaring werd de patriarch vrijgelaten, waarop de vroegere status van de Russische orthodoxe kerk werd hersteld en de Levende Kerk geleidelijk in het niets verdween.³³

Patriarch Tichon stierf twee jaar later, op 7 april 1925, maar zou de laatste twee jaar van zijn leven niet meer dienen in de kathedraal van Christus de Verlosser, die in handen was gevallen van de Levende Kerk. De kathedraal, die eerder het bruisende religieuze hart van Rusland had gevormd, stond nu nagenoeg leeg. Het gebouw, dat plaats bood aan zo'n vijftienduizend mensen, ontving zelden meer dan een tiental gelovigen en functioneerde eerder als museum en informatiecentrum, dan als kerk. In de tweede helft van de jaren '20 waren niet enkel de geestelijken in gevaar, maar ook de kerkgebouwen zelf. Ze werden slecht onderhouden, geplunderd, kregen een nieuwe bestemming of werden volledig met de grond gelijk gemaakt. Het is bekend dat ook de Christus-Verlosserkathedraal niet aan dit gevaar is kunnen ontsnappen.³⁴

Het Paleis van de Sovjets

Aan de ene kant klopt het dat de afbraak van de iconische kathedraal de overgang symboliseert van het *ancien régime* naar een bewind dat niet enkel atheïstisch, maar zelfs uitgesproken antireligieus was, maar dit is slechts één zijde van het verhaal. Het lot van de kathedraal raakt na de revolutie immers nauw verbonden met de plannen voor de oprichting van een monument voor Lenin en de bouw van een Paleis van de Sovjets. Wanneer ik de geschiedenis van dit, overigens nooit gerealiseerde, paleis analyseer, kan ik niet anders dan tot de conclusie komen dat die enkele opmerkelijke gelijkenissen vertoont met de eerste fases in de geschiedenis van de kathedraal van Christus de Verlosser. In de 19^e eeuw moest het klooster dat zich op de huidige locatie van de kathedraal bevond plaats ruimen voor het nieuwe heiligdom en in de 20^e eeuw doet er zich iets gelijkaardigs voor. Het ene heiligdom moet plaatsmaken voor het andere.

Het is Sergej Kirov, een vertrouweling van Stalin, die op 30 december 1922, op het eerste Congres van de Sovjets in het Bol'šoj Theater, voor het eerst voorstelt om een paleis te bouwen, een paleis voor het volk, dat in de hoofdstad van de Unie moet komen te staan, op een van de mooiste pleinen van het centrum. De NEP kreeg echter voorrang en er diende ook een oplossing gevonden te worden voor de machtsstrijd binnen het politburo, dus werd er in eerste instantie weinig aandacht besteed aan het voorstel van Kirov. Twee jaar later, in februari 1924, na de dood van Lenin, verscheen er in *Izvestija* echter een artikel waarin Leonid Krasin, lid van de oude bolsjewistische garde, voorstelde de grote communistische leider te herdenken met een reeks aan monumenten en standbeelden. Ten eerste stelde hij voor een Leninmausoleum op te richten op het Rode Plein waar de bevolking de leider kon

---

³³ Kiričenko (1997): 260, 262; Sidorov (2000): 559; Timasheff (1941): 22

³⁴ Kiričenko (1997): 264

gaan groeten en dat, zo stelde Krasin, meer waardevol zou zijn voor de mensheid dan Mekka of Jeruzalem. De Mussenheuvels zouden herdoopt worden tot Leninheuvels. Verder stelde hij voor dat verschillende monumenten voor Lenin opgericht zouden worden en dat er op een centrale plaats in Moskou, met name op *Ochotnyj Rjad*, een paleis voor de arbeid gebouwd zou worden. Aan zijn oproep werd meteen gehoor gegeven door een verscheidenheid aan artiesten en architecten, met name door de Associatie van de Nieuwe Architecten (ASNOVA) en Viktor Balichin, architectuurstudent en één van de leiders van ASNOVA.³⁵

Naar alle waarschijnlijkheid was het Balichin, die in 1924 als eerste de afbraak van de kathedraal van Christus de Verlosser voorstelde, ten voordele van een monumentaal gebouw ter ere van Lenin. In een brief aan de *Pravda* op 15 maart argumenteerde hij dat de kathedraal als monument geen historische of artistieke waarde bezit en dat ze niet van belang is voor de meerderheid van de Russische arbeidersbevolking. Balichin verdedigt een nieuwe, Orwelliaanse visie op de toekomst van Moskou en beweert dat de kathedraal van Christus de Verlosser eenvoudigweg de beste locatie bezet voor een monument aan Lenin. Het bouwwerk moet het nieuwe centrum van de stad worden en dus is het logisch dat de kathedraal haar plaats opgeeft ten voordele van het nieuwe Moskou.³⁶

Het was pas in 1931 dat de Sovjetregering concrete stappen ondernam om het plan van Kirov voor een monument aan de Sovjetunie te realiseren. Om het hele proces van de bouw van het monument te overzien werd de Bouwcommissie voor het Paleis van de Sovjets opgericht. Net als in de eerste fase van de constructie van de kathedraal van Christus de Verlosser zo'n 115 jaar eerder, werd het ontwerp van het bouwwerk bepaald in een reeks wedstrijden. De eerste, open competitie voor het Paleis van de Sovjets in 1931 was de grootste competitie voor een architecturaal ontwerp in de geschiedenis van de Sovjetunie. 160 Architecten of teams van architecten namen deel, de meesten met een modernistisch geïnspireerd ontwerp. Tot nu is slechts de helft van de deelnemers geïdentificeerd, de ontwerpen dienden immers anoniem ingestuurd te worden, met slechts een architecturaal motto als punt van herkenning. Enkel van de winnende ontwerpen en ontwerpen die door de overheid werden aangekocht, werd de vormgever bekendgemaakt. Ten tijde van de eerste competitie had de Bouwcommissie nog *Ochotnyj Rjad* op het oog als locatie voor het nieuwe monument. *Ochotnyj Rjad* bevond zich vlakbij het Kremlin en het Leninmausoleum en werd toentertijd bezet door allerlei kleinere gebouwen, die makkelijk verwijderd konden worden, zodat reeds in 1934 met de bouw van het Paleis begonnen kon worden. De ontwerpen die ingediend werden voor de eerste wedstrijd zijn allemaal aangepast aan deze locatie en zijn eerder compact en eenvoudig, zodat ze snel en efficiënt gebouwd konden worden.³⁷

In juni, enkele maanden na de eerste competitie, werd echter een verandering van de locatie voor het Paleis van de Sovjets aangekondigd, zonder enige voorafgaande waarschuwing. Schijnbaar vond de Partij *Ochotnyj Rjad* niet veelzeggend genoeg en spoorde ze de Bouwcommissie aan om op zoek te gaan naar een nieuwe locatie. De Commissie stelde vervolgens *Kitaj Gorod*, in het hart van de stad, voor als nieuwe locatie, maar ASNOVA blies het idee om een monument voor de Sovjetunie te bouwen op de plaats van de kathedraal van Christus de Verlosser nieuw leven in, een idee dat duidelijk de voorkeur wegdroeg van de partijleiders. Op 18 juni 1931 publiceerde *Izvestija* een resolutie die een tweede competitie aankondigde voor het ontwerp van het Paleis der Sovjets, op de locatie van de kathedraal van Christus de Verlosser. Op 1 juni, slechts enkele weken voor de publicatie van deze resolutie, had er een inspectie van de locatie plaatsgevonden door een aantal gerespecteerde architec-

---

³⁵ Gentes (1998): 77; Kiričenko (1997): 289-290; Sidorov (200): 560

³⁶ Gentes (1998): 77-78

³⁷ Hoisington (2003): 43-45; Kiričenko (1997): 292

ten en partijkopstukken, waaronder Jozef Stalin. Boris Iofan, de uiteindelijke winnaar van alle ontwerp-wedstrijden, heeft deze inspectie beschreven en merkt op dat Stalin de locatie uiterst aantrekkelijk vond vanwege de nabijheid van het Kremlin en de Moskva. Stalin nam aandachtig de opmerkingen van de aanwezige architecten omtrent de ongelijkheid van de bodem en de beperkte afmetingen van de locatie in zich op. Iofan schrijft ook dat er misschien enkele architecten aanwezig waren die opzagen tegen de afbraak van de kathedraal, maar die het gebouw, vanwege een overduidelijk gebrek aan artistieke kwaliteiten, met geen mogelijkheid konden verdedigen.³⁸

Gezien de opmerkelijk korte tijd tussen de inspectie van de locatie door de partijkopstukken op 1 juni en de uiteindelijke beslissing om het Paleis van de Sovjets op de locatie van de kathedraal te bouwen op 2 juni, is het onwaarschijnlijk dat men voor de locatie op de oever van de Moskva gekozen heeft louter op basis van uitvoerbaarheid. Er zijn geen studies uitgevoerd en niemand heeft de nodige berekeningen gedaan. De commissies die de constructie coördineerden, waren tot zes weken na de beslissing bezig met het verzamelen van de nodige gegevens over de locatie. Dit alles wijst erop dat de beslissing om het Paleis van de Sovjets te bouwen op de locatie van de kathedraal gefundeerd was op de politieke symboliek die deze locatie bezat. De gebouwen waarom het ging, waren niet zomaar een oude kathedraal en een nieuw monument, maar vertegenwoordigden elk een verschillende politieke werkelijkheid. De kathedraal was een symbool van de teloorgegangene autocratie en de destructie van dit bouwwerk en de constructie van het Paleis der Sovjets zou de triomf van de nieuwe orde symboliseren. Om de voorzitter van de Raad van Volkscommissarissen Vjačeslav Molotov te citeren: “Een kerk in het hart van de stad – dat heeft toch geen pas voor de Sovjetmacht.”³⁹

De voorbereidingen voor de ontmanteling van de kathedraal begonnen haast onmiddellijk nadat de resolutie die de tweede ontwerpwedstrijd aankondigde in *Izvestija* was verschenen. Deze voorbereiding bestond ruwweg uit drie pijlers. In een eerste fase moest de bevolking overtuigd worden van de noodzaak om de kathedraal te verwijderen, ten voordele van een nieuwe constructie. De destructie van de kathedraal zou niet enkel de gelovigen, maar de gehele Moskouse bevolking sterk beroeren. In een tweede fase zou een leger specialisten uit de wereld van de kunst de talloze schilderijen, beeldhouwwerken, muurschilderingen en voorwerpen, die zich in de kathedraal bevonden, onderzoeken. Deze moesten beschreven en opgelijst worden voor ze naar verschillende musea gebracht zouden worden. De derde fase van de voorbereiding was van meer technische aard. Een team aan ingenieurs zou een plan opstellen voor de deconstructie en uiteindelijke destructie van de kathedraal en de omliggende gebouwen, zodat de site zo goed mogelijk voorbereid kon worden op de bouw van het Paleis van de Sovjets.⁴⁰

Precies een maand na de publicatie van het bericht in *Izvestija*, op 18 augustus 1931, begon men met de daadwerkelijke ontmanteling van de kathedraal. Voor de deconstructie van de kathedraal werden 2000 arbeiders ingehuurd. Op beelden⁴¹ is te zien wat een gigantisch werk de afbraak van de kathedraal van Christus de Verlosser was. Eerst werden de waardevolle onderdelen van het gebouw verwijderd: de kruisbeelden, de vergulde delen van de koepels zodat enkel hun skelet overbleef, de gigantische klokken, de beeldhouwwerken op de gevels en de muurschilderingen binnenin de kathedraal. Vervolgens zouden de muren en de funderingen van het gebouw verwijderd worden, om plaats te maken voor het Paleis van de Sovjets. In eerste instantie was er geen sprake van het gebruik van

---

³⁸ Gentes (1998): 82; Hoisington (2003): 46; Kiričenko (1997): 294-297

³⁹ Gentes (1998): 82; Hoisington (2003): 46; Kiričenko (1997): 297

⁴⁰ Kiričenko (1997): 316

⁴¹ Kul'tura. <http://vk.com/video91244421_168396275> <http://tvkultura.ru/brand/show/brand_id/28832>

explosieven om de kathedraal te vernietigen, maar de deconstructie van de kathedraal liep sterke vertraging op. Men wilde reeds in 1934 beginnen met de bouw van het nieuwe Paleis en de coördinerende commissies waren zich ervan bewust dat het verwijderen van de brokstukken van de oude kathedraal ettelijke maanden in beslag zou nemen. Op 5 december 1931, op een koude Moskouse winterdag, werd de kathedraal, onder het toezien van een paar duizend Moskovieten, vernietigd door een reeks explosies die elkaar een uur lang in hoog tempo opvolgden, want het gebouw weigerde halsstarrig in elkaar te zakken. Het gebruik van explosieven en het dramatische beeld van de enorme kathedraal die uiteindelijk als een pudding in elkaar zakt, draagt natuurlijk bij aan de symbolische betekenis die de geschiedenis van de kathedraal kenmerkt. Sommige gelovige Moskovieten zagen in de doodstrijd van de kathedraal zelfs een teken van God, die de site en het Paleis van de Sovjets had vervloekt. Het duurde ettelijke maanden eer alle brokstukken van de site verwijderd waren, in mei 1932 diende men nog extra explosieven in te schakelen, om de gewelven van de hoofdgang van de kathedraal definitief neer te halen. Het grootste deel van de brokstukken was relatief onbeschadigd en zou gebruikt worden als constructiemateriaal in tal van andere projecten.⁴²

Gezien de enorme kathedraal zo'n grote symbolische betekenis had gehad, voelden de Sovjetautoriteiten zich verplicht om op de locatie van de kathedraal een gebouw op te richten dat minstens even monumentaal en zichtbaar was en duidelijk de macht en autoriteit van de nieuwe Sovjetorde zou symboliseren. Dit stelde de Bouwcommissie enigszins voor een dilemma, want alle ontwerpen die voor de eerste wedstrijd waren ingediend en die die eerste wedstrijd daadwerkelijk hadden gewonnen, waren laag, en uitgesproken anti-monumentaal, zodat ze in een beperkte tijd en op een beperkte oppervlakte gebouwd konden worden. In een volgende, gesloten competitie die plaatsvond van maart tot juni 1932, kregen de deelnemende architecten dan ook bepaalde stijlregels opgelegd. De Bouwcommissie moedigde de architecten aan om in de hoogte te denken en een grote, monumentale structuur te ontwerpen. Twintig architecten werden uitgenodigd om deel te nemen aan de competitie. In een volgende en laatste wedstrijd, van augustus 1932 tot februari 1933, werd het aantal ontwerpen tot vijf gereduceerd, waarna in mei 1933 het winnende ontwerp werd aangekondigd.⁴³

Aan het winnende ontwerp van architect Boris Iofan, bekend om zijn monumentale constructies, wordt vaak voorbijgegaan in de literatuur over het Paleis van de Sovjets. Zijn oorspronkelijke ontwerp is betrekkelijk eenvoudig en heeft wat weg van Vitbergs ontwerp voor de kathedraal van Christus de Verlosser. Iofans ontwerp is een eenvoudige structuur die uit drie lagen bestaat en geïnspireerd lijkt op het Pergamonaltaar. Deze referentie geeft het bouwwerk een grote symbolische bijklank en impliceert macht, autoriteit en een zeker gevoel van spiritualiteit, zonder openlijk kerkelijke verwijzingen. De constructie zou afgewerkt worden met een standbeeld van een geëmancipeerde arbeider, dat op het dak geplaatst zou worden. De Bouwcommissie had echter enkele eigen ideeën over hoe het gebouw er precies moest uitzien en stelde voor dat het standbeeld Lenin zou voorstellen, in plaats van een eenvoudige arbeider. Dit is het begin van de verdere evolutie van het eenvoudige ontwerp van Iofan, naar het neoclassicistische, monumentale ontwerp dat de geschiedenisboeken zou halen. De Bouwcommissie vond dat een standbeeld van Lenin, dat enkele tientallen meter hoog zou worden, de verticaliteit van het bouwwerk zou benadrukken en dat het gebouw een ideaal voetstuk zou vormen voor zo'n monumentaal standbeeld van de communistische leider. Op 4 juni 1933 duidde de Bouwcommissie Vladimir Ščuko en Vladimir Gel'frejch aan als co-auteurs van het project. Over het algemeen wordt aangenomen dat we het uiteindelijke ontwerp van het Paleis van de Sovjets kunnen beschouwen als het resultaat van de samenwerking tussen de drie architecten, maar in feite is het juister om te zeggen,

---

⁴² Gentes (1998): 83; Hoisington (2003): 47; Kiričenko (1997): 321-322, 327-328

⁴³ Hoisington (2003): 47, 51-52, 54; Kiričenko (1997): 298-299

dat Ščuko en Gel'frejch vrolijk hun eigen zin deden en dat lofan hun wijzigingen kon aanvaarden, of anders van het project verwijderd zou worden.⁴⁴

Het gelaagde ontwerp van lofan werd verworpen en een ontwerp waarbij een monsterachtig standbeeld van Lenin het gebouw tientallen meter de hoogte in zou jagen werd op 19 februari 1934 goedgekeurd. Net als bij de keuze voor de locatie, werd er ook nu niet beslist op basis van haalbaarheid, of technische uitvoerbaarheid. Er waren immers geen enkele berekeningen of technische plannen gemaakt. Dit bewijst weer dat de bouw van het Paleis voor de Sovjets geen rationeel proces was, maar een grote symbolische waarde had. De architectuur van het gebouw is een mooi voorbeeld van het verband tussen grootsheid en symbolische waarde, een concept dat de Russen niet onbekend is – ook bij de constructie en destructie van de kathedraal van Christus de Verlosser speelde dit verband een duidelijke rol. Op de locatie van de grootste orthodoxe kerk ter wereld, plaatsen de Sovjets het hoogste monument aan Lenin ter wereld, maar wanneer de communistische leider als een God met zijn hoofd in de wolken verdwijnt, schiet het monument zijn doel voorbij.⁴⁵

Men begon met de constructie van het gebouw in 1937, maar het Paleis van de Sovjets zou, zoals bekend, nooit voltooid worden. In 1939 werden de werken aan de fundamenteën van de mastodont afgerond en de stalen constructie die het gebouw zou dragen verrees reeds tientallen centimeter boven de grond. De bouwvakkers hadden echter te kampen met ettelijke liters water die vanuit de rivier in de fundamenteën sijpelden. Dit werd min of meer opgelost door het dumpen van honderden grafstenen in de zompige bodem. Aan het langzame bouwproces kwam abrupt een einde toen de Tweede Wereldoorlog uitbrak. De bouw werd stilgelegd in juni 1941. Toen de nazi's de Donbass-regio in Oost-Oekraïne bezetten, werd de stalen structuur die reeds voltooid was, afgebroken en het materiaal gebruikt voor de bouw van enkele bruggen die een treinspoor moesten voltooien.⁴⁶

Gedurende de jaren '50 werd het steeds mogelijk geacht dat het Paleis van de Sovjets alsnog gebouwd zou worden. In 1955 en 1958 werden er nog twee wedstrijden gehouden voor een ontwerp voor een Sovjetpaleis, dat eventueel op de Leninheuvels gebouwd kon worden. In 1960 werd voor het laatst voorgesteld, maar toen was men reeds begonnen met de bouw van het Staatspaleis, een constructie van glas en staal binnen de muren van het Kremlin. Met een capaciteit van slechts 6000 personen waren de Sovjetautoriteiten er zelfs niet in geslaagd om de capaciteit van de kathedraal van Christus de Verlosser, die ruimte bood aan 7200 gelovigen, te evenaren. Op de locatie die vroeger bezet werd door de kathedraal van Christus de Verlosser had men de funderingen voor het Paleis van de Sovjets reeds in 1957 opgevuld met cement en bedekt. Tussen 1958 en 1960 werd de site weer opengegoid en getransformeerd tot een van de grootste, verwarmde openluchtzwembaden ter wereld: zwembad *Moskva*. Ook dit zwembad, dat niet tevreden was met louter een functie als zwembad, had een zekere symbolische waarde. De chloorwalmen die van het water afkwamen en de straat overstaken beschadigden waardevolle werken in het Puškinmuseum. Op een unieke manier symboliseerde zwembad *Moskva* 34 jaar lang de mislukkingen van het communistische regime, dat niet in staat was een heiligdom te bouwen van even grote historische, symbolische en politieke waarde als de kathedraal van Christus de Verlosser, die trots de prerevolutionaire autocratie symboliseerde.⁴⁷

Er wordt algemeen aangenomen dat de bouw van het Paleis van de Sovjets gestaakt werd vanwege water dat continu vanuit de Moskva de bodem insijpelde. Het is aannemelijker dat Stalin na de oorlog eenvoudigweg zijn interesse in het project verloor, en die richtte op een nieuw project: de bouw van

---

⁴⁴ Gentes (1998): 83; Hoisington (2003): 58-61; Kiričenko (1997): 299

⁴⁵ Hoisington (2003): 61-62; Kiričenko (1997): 299, 306

⁴⁶ Gentes (1998): 84-85; Hoisington (2003): 65; Kiričenko (1997): 332

⁴⁷ Gentes (1998): 85; Hoisington (2003): 65; Kiričenko (1997): 332

zeven enorme gebouwen in het centrum van Moskou. Deze bouwwerken zouden later bekend gaan staan als de Zeven Zusters en domineren ook nu nog het centrum van de Russische hoofdstad. Een van deze constructies, namelijk het gebouw van de Moskouse Staatsuniversiteit, werd gebouwd op een locatie vlakbij de Leninheuvels, waar de kathedraal van Christus de Verlosser oorspronkelijk gebouwd zou worden.⁴⁸

Het Paleis van de Sovjets als symbool

We kunnen concluderen dat het Paleis van de Sovjets een gelijkaardige functie moest vervullen als de kathedraal van Christus de Verlosser. De kathedraal symboliseerde trots de prerevolutionaire notie van een Rusland dat gebouwd was op de begrippen autocratie, orthodoxie en nationalisme. Het communistische regime onderstreepte en bevestigde deze symbolische betekenis van de kathedraal door het gebouw te vernietigen ten voordele van een ander monument dat een nieuwe, postrevolutionaire ode aan de Sovjetunie moest vormen.

Hoewel de kathedraal en het Paleis elkaars antipode moesten worden, zijn er toch enkele opvallende gelijkenissen te vinden binnen het constructieproces van de twee monumenten. Ten eerste dienden beide gebouwen het belangrijkste architecturale, ideologische symbool te worden in Moskou. Ten tweede betekende het ontwerp van beide constructies een artistieke ommekeer binnen de Russische architectuur. Het ontwerp van de kathedraal van Christus de Verlosser vertegenwoordigt een overgang van neoclassicistisch geïnspireerde architectuur naar een wedergeboorte van de traditionele Russische stijl. Het uiteindelijke, monsterachtige ontwerp van het Paleis van de Sovjets is een voorbeeld van de monumentale Stalinistische architectuur, die de modernistische ontwerpen van eerdere decennia moest vervangen. Merk op dat deze evolutie steeds zichtbaar is gedurende de verschillende ontwerp-wedstrijden van beide monumenten: in Vitbergs ontwerp zijn de neoclassicistische elementen nog duidelijk aanwezig en ook de eerste ontwerpen voor het Paleis van de Sovjets vertonen duidelijk modernistische kenmerken. Bij beide gebouwen speelden ook de afmetingen een belangrijke rol. Ik heb reeds eerder vermeld dat het voor Russen niet ongewoon is om grootsheid te verwarren met symbolische waarde en dit idee vinden we bij beide constructies terug. Een laatste punt dat ik graag wil aanhalen is de opmerkelijke gelijkenis tussen Boris Iofan en Aleksandr Vitberg. Beide architecten zijn de geschiedenis in gegaan als schepper van een gigantisch bouwwerk, dat echter nooit het levenslicht heeft gezien.⁴⁹

Deze gelijkenissen bevestigen naar mijn mening de gelijkaardige symbolische functie die beide gebouwen dienden te vervullen. Het belangrijkste verschil is natuurlijk dat de kathedraal van Christus de Verlosser ook daadwerkelijk gebouwd is en daardoor als symbool vele malen sterker staat dan het Paleis van de Sovjets. Het zwembad *Moskva* bezit in zekere zin een even grote symbolische betekenis als de kathedraal en het Paleis. Waar de kathedraal van Christus de Verlosser en het Paleis van de Sovjets de macht en autoriteit van het heersende regime moesten bevestigen, onderstreepte de gapende kuil die *Moskva* in feite was de onkunde van de Sovjetautoriteiten

---

⁴⁸ Hoisington (2003): 65, 67

⁴⁹ Kiričenko (1997): 306-307, 309

3. De kathedraal van Christus de Verlosser als centrum van het nieuwe Rusland

In dit derde hoofdstuk schets ik de reconstructie van de kathedraal van Christus de Verlosser in de jaren '90. We zien dat de constructie van de kathedraal ook nu geen losstaand gegeven is. Ik plaats de heropbouw van het monument dan ook binnen een bredere politieke en historische context, waarin nationale identiteit een sleutelrol speelt. In plaats van, zoals in de vorige hoofdstukken, het hele bouwproces in detail te bespreken, richt ik me nu op de rol van het Moskouse stadbestuur en op de kritiek die het project bij tal van belangengroepen opriep.

De val van de Sovjetunie en Russische nationale identiteit

Na de implosie van de Sovjetunie bevond de jonge Russische Federatie zich op een ideologisch keerpunt. Haar nationale identiteit werd op allerlei vlakken betwist. Het communistisch bewind had een ideologisch vacuüm achtergelaten en het was aan de nieuwe machthebbers om een coherente nationale identiteit te ontwikkelen, waarmee de prille Russische staat zich zou onderscheiden van de te loorgegane Sovjetunie. In de jaren '90 was de ideologische en politieke strijd om Ruslands nationale identiteit in volle gang en de afbraak, constructie en reconstructie van pre- en postrevolutionaire monumenten speelde een belangrijke rol. Wie er in slaagt om het verleden te monopoliseren heeft immers ook de toekomst in handen. Moskou vormde het strijdtoneel waarop verschillende politieke krachten de strijd om het symbolische kapitaal dat monumenten verschaffen, uitvochten. Door het verheerlijken of vernietigen van communistische en tsaristische gedenktekens, voerden politieke tegenstanders een symbolische strijd met elkaar, met als inzet de ideologische toekomst van Rusland.⁵⁰

Tussen 1991 en 1999 kunnen we drie centrale spelers identificeren, die niet enkel een sterke interesse vertoonden in het lot van de Moskouse monumenten, maar eveneens de politieke macht hadden om de gedenktekens fysiek en systematisch te beïnvloeden. Ten eerste is er president Boris El'cin, die er geen graten in zag om zichzelf gelijktijdig te presenteren als een Russisch nationalist en een prowesters democraat. El'cin wendde de strijd om de monumenten aan om beide, ogenschijnlijk tegenstrijdige, kanten van zichzelf in de verf te zetten. Verder nam ook de KPRF (*Kommunističeskaja Partija Rossijskoj Federacii* – de Russische communistische partij) verwoed deel aan de strijd om het symbolisch kapitaal. De partij probeerde delen van het Sovjetverleden te herstellen door te ijveren voor het behoud en de reconstructie van bepaalde Sovjetmonumenten en gedenktekens. Hoewel de KPRF erkende dat de CPSU (*Kommunističeskaja Partija Sovetskogo Sojuza* – de communistische partij van de Sovjetunie) zware fouten had gemaakt, argumenteerde ze toch dat het de Russische Revolutie en daaropvolgende industrialisatie waren geweest, die het hopeloos achterlijke tsaristische Rusland naar de 20^e eeuw hadden gekatapulteerd.⁵¹

Een derde speler, die een cruciale rol heeft gespeeld in de reconstructie van de kathedraal van Christus de Verlosser, is Jurij Lužkov, die van 1992 tot 2010 burgemeester van Moskou was. Lužkov maakte intensief gebruik van het in Moskou aanwezige symbolische kapitaal om zijn positie als populistisch, nationalistisch en anticommunistisch politicus te onderstrepen. Door de Moskouse gedenktekens en monumenten te manipuleren, poogde hij een beeld van Rusland neer te zetten als militaire supermacht op de grens tussen Oost en West. Hij bestempelde de manier waarop de communistische leiders waren omgegaan met het Moskouse erfgoed als barbaars en zette een uitgebreide campagne op om een meer traditionele visie op de Moskouse openbare ruimte te realiseren. Hij stelde dat zijn architecturale visie geen revolutie was, maar een gestage terugkeer naar de normale gang van zaken. Voor

---

⁵⁰ Forest & Johnson (2002): 524-525; Khazanov (1998): 280, 295

⁵¹ Forest & Johnson (2002): 529-530

deze reconstructie van het prerevolutionaire Moskou zocht Lužkov de hulp van de ‘nieuwe rijken’ van de Russische Federatie. Hij bood hen lucratieve zakendeals en de mogelijkheid om hun reputatie op te poetsen aan, in ruil voor hun substantiële, financiële steun aan zijn, volgens mij, ondoordachte en willekeurige projecten.⁵²

We kunnen de houding van de postcommunistische beleidsmakers tegenover de Moskouse monumenten ruwweg in drie categorieën onderbrengen. Ten eerste waren er de monumenten die door het nieuwe regime ‘geadopteerd’ en verheerlijkt werden, veelal monumenten die de Grote Vaderlandse Oorlog herdachten en dus de idee van Rusland als militaire supermacht onderstreepten. Ook gedenktekens die de Russische Orthodoxe Kerk en de cultuur van het prerevolutionaire Rusland verheerlijkten, werden door het nieuwe regime hoofdzakelijk als wenselijk beschouwd. Ten tweede waren er de gecontesteerde monumenten. Dit zijn de gedenktekens die Lenin en de Russische Revolutie herdenken en een hoge mate van conflict veroorzaakten tussen de verschillende politieke fracties van de jaren ‘90. Het Leninmausoleum op het Rode Plein valt onder deze categorie. Na zijn verkiezing tot president liet El’cin meermaals verstaan dat hij het begraven van Lenin als één van zijn belangrijkste doelstellingen zag. Dit leidde niet enkel tot protest bij de kopstukken van de KPRF, maar ook bij het gewone volk. De Russen stonden opnieuw in lange rijen aan te schuiven om de communistische leider te begroeten. Een derde categorie waren de niet-erkende monumenten, die de CPSU of de planeconomie herdachten. Deze monumenten werden vaak vernietigd, of op zo’n manier aangepast dat hun oorspronkelijke betekenis niet meer te achterhalen viel.⁵³

Het was echter Lužkov die als eerste de complexe band tussen de Russische nationale identiteit en de Russische Orthodoxe Kerk doorzag. Als populistisch en nationalistisch politicus begreep hij dat hij vooral door de manipulatie en reconstructie van religieuze monumenten en gebouwen de publieke opinie in zijn voordeel kon beïnvloeden. Bovendien kon hij, als overtuigd anticommunist, door de reconstructie van door de communistische machthebbers vernietigde religieuze monumenten, de voormalige Sovjetmacht een symbolische slag in het gezicht toebrengen. De reconstructie van prerevolutionaire religieuze symbolen zou een centrale rol spelen in Lužkovs plannen voor het postcommunistische Moskou. Een eerste voorbeeld van deze strategie is de reconstructie van de Kazankathedraal op het Rode Plein in 1993 (al is reconstructie een groot woord – men had de originele kathedraal reeds verschillende keren aangepast en gerenoveerd. Bij de reconstructie ging men uit van de originele plannen, waardoor de heropgebouwde kathedraal niet lijkt op het originele bouwwerk). De Kazankathedraal was in 1936 vernietigd door Stalin. Dit was de eerste keer dat een volledig vernietigde kerk in volle glorie hersteld werd, maar was slechts kinderspel in vergelijking met het meesterwerk van Lužkovs populistische strategie: de reconstructie van de kathedraal van Christus de Verlosser.⁵⁴

De reconstructie van de Christus-Verlosserkathedraal

Hoewel het Lužkov was die de bouw van de huidige kathedraal van Christus de Verlosser uiteindelijk heeft geïnitieerd, kwam de discussie over een eventuele heropbouw van het bouwwerk reeds met de glasnost’ van Gorbačëv op gang, aan het einde van de jaren ‘80. Verschillende politieke belangengroepen toonden interesse in de toekomst van de site, waar de kathedraal na haar vernietiging niet enkel letterlijk, maar ook figuurlijk een leegte had nagelaten. De kathedraal had haar symbolische betekenis ook onder de communistische heerschappij niet verloren. Slavofielen beschouwden de orthodoxie als een essentieel onderdeel van de Russische nationale identiteit en zagen in de vernietiging van de ka-

---

⁵² Forest & Johnson (2002): 529

⁵³ Ibidem: 530, 532, 534

⁵⁴ Ibidem: 530-531

thedraal een voorbeeld van de culturele genocide van de communisten. Democraten zagen een voorbeeld van communistische misdaden tegen de burger, gelovig en ongelovig. Liberale orthodoxe christenen zagen gemeenschappelijk lijden. Voorstanders van een terugkeer naar de sterke, Russische staat zagen in de kathedraal een symbool van een sterk en verenigd Rusland, niet verzwakt door westerse moderniteit. De Russische intelligentsia voerde de discussie over de toekomst van de site van de kathedraal in de media en prominente schrijvers en artiesten bekritiseerden het communistische regime en ijverden voor de reconstructie van de kathedraal. Op één punt kwamen alle belangengroepen, waaronder de Russische Orthodoxe Kerk, echter overeen: de bouw van een exacte replica van de vernietigde kathedraal zou onnodig en ongewenst zijn. Zij wensten eerder de geest van de kathedraal te doen herleven, dan een kopie te bouwen. Enkel een groep leken ondersteunde de heropbouw van de kathedraal en begon met de verzameling van de nodige fondsen.⁵⁵

Al snel eiste het Moskouse stadsbestuur, onder leiding van burgemeester Lužkov, zijn beslissingsrecht over de toekomst van de kathedraal op. Het hele proces dat aan de bouw van de kathedraal voorafging, doet sterk denken aan communistische tijden, waarbij beslissingen genomen werden door een selecte groep van machtige individuen. Het ministerie van Cultuur en de Russische Orthodoxe Kerk werden compleet genegeerd in de discussie omtrent de vorm die het nieuwe monument moest gaan aannemen. De bouw werd gefinancierd door de staat en privébijdragen, waardoor de Kerk geen zeggenschap kreeg over het uiteindelijke resultaat. Ook het gesprek over de locatie van de nieuwe kathedraal werd achter gesloten deuren gevoerd. De autoriteiten haastten zich om beslag te leggen op de site op de oever van de Moskva, waar ook de oude kathedraal stond en waar zich nu het grote openluchtzwembad bevond. Hoewel Moskou een zwaar tekort aan ontspannings- en sportcomplexen kent, kwam er vreemd genoeg slechts weinig protest tegen de sluiting van het zwembad. Dit had er deels mee te maken dat het publiek voor een voldongen feit werd gesteld. De beslissing om een exacte replica van de kathedraal te bouwen op de locatie van het zwembad werd genomen en meegedeeld, zonder vooraf het grote publiek te consulteren.⁵⁶

Ook over het doel van de nieuwe kathedraal werd niet publiekelijk gedebatteerd. De autoriteiten hadden reeds een duidelijke visie op wat het uiteindelijke doel van de kathedraal moest zijn. De kathedraal van Christus de Verlosser was een symbool van de breuk met het antireligieuze en antinationale beleid onder Sovjetheerschappij en moest de Russen weer in contact brengen met hun verloren prerevolutionaire culturele erfenis. Door trouw te blijven aan het originele ontwerp van de kathedraal, werd er een einde gemaakt aan de langdurige, barbaarse manipulatie van haar locatie. Het Moskouse bestuur sloeg zo twee vliegen in één klap, want door de kathedraal ook op haar originele plaats te herbouwen, werd er meteen komaf gemaakt met het ultieme symbool van de onkunde van de Sovjetmacht: het openluchtzwembad *Moskva*.⁵⁷

Ook de Russische Orthodoxe Kerk adopteerde de kathedraal als nieuw symbool van verzoening en berouw. Zonder expliciet de Sovjetmacht te benoemen, merkte het Moskouse patriarchaat op dat er ook de voorbije eeuw veel bloed gevloeid had op Russische bodem en dat de kathedraal dus niet enkel de slachtoffers van de oorlog tegen Napoleon zou herdenken, maar ook de landgenoten die in de verschillende conflicten van de 19^e en 20^e eeuw waren omgekomen. Het originele citaat lijkt onvindbaar, dus ik verwijs hierbij naar Haskins⁵⁸ die een Engelse vertaling van het oorspronkelijke bericht in haar artikel heeft opgenomen. Door de Sovjetautoriteiten niet bij naam te noemen, kan de Russische Orthodoxe Kerk zich voordoen als een tegenstander van conflict en een voorstander van vrede en rust.

---

⁵⁵ Haskins (2009): 42; Sidorov (2000): 561-562

⁵⁶ Gentes (1998): 86; Haskins (2009): 42; Sidorov (2000): 562

⁵⁷ Sidorov (2000): 563

⁵⁸ Haskins (2009): 43

De ambigue positie van de Russische Orthodoxe Kerk liet verschillende politieke en belangengroepen eveneens toe, om zich gezamenlijk achter eenzelfde project te scharen. De streng orthodoxe gelovigen konden de heropbouw van de kathedraal zien als een terugkeer naar de prerevolutionaire waarden en culturele gang van zaken, terwijl de (ex-)communisten er een manier in konden zien om te kloof tussen aanhangers van verschillende ideologische en politieke stromingen te overbruggen.⁵⁹

Niet alleen op autoritaire houding van de Moskouse beleidsmakers kwam kritiek, ook over de concrete uitvoering van het project waren verschillende belangengroepen en individuele experts niet te spreken. Reeds voor de aankondiging van de reconstructie door het Moskouse stadsbestuur waren verschillende experts werkzaam in het culturele veld reeds overtuigd van de arrogantie en de technische moeilijkheden van het project. Aan de originele kathedraal hadden tientallen bekwame architecten, kunstenaars, schilders, beeldhouwers en schrijnwerkers een halve eeuw gewerkt. De vernietiging van de kathedraal in de jaren '30 had het harde werk van deze getalenteerde artiesten in één klap weggevaagd. Het leek de meeste kunstkenner onmogelijk om een cultureel gelijkwaardige kathedraal te bouwen, na tientallen jaren waarin de vernietiging van cultuur centraal had gestaan. Bovendien zou de reconstructie van het monument op hoog tempo moeten gebeuren, gezien Lužkov de kathedraal af wilde hebben tegen de viering van de 850ste verjaardag van Moskou in 1997. Het spreekt voor zich dat dit een huzarenstukje zou worden.⁶⁰

Hoewel herinnering het centrale doel van het monument zou moeten worden, lijkt de kathedraal van Christus de Verlosser in stijl nog het meeste op een voortzetting van de culturele zeden van het prerevolutionaire Rusland, waar de Kerk eveneens de macht van de tsaar onderstreepte en versterkte. De manier waarop de beslissingen omtrent de reconstructie van de kathedraal werden genomen, doet daarentegen sterk denken aan het autoritaire karakter van de Sovjetunie, en de afmetingen van de kathedraal en het tempo waarmee het bouwwerk opgetrokken werd, vormen een eenheid met de monumentale architectuur van het Stalinistische tijdperk. In plaats van daadwerkelijk aandacht te besteden aan herinnering en op basis van een diepgaande analyse van de constructie, afbraak en symbolische betekenis van de kathedraal een plan voor de constructie op te stellen dat zowel artistiek en symbolisch waardevol zou zijn, hebben de Moskouse autoriteiten er echter voor gekozen om de zestig jaar die na de afbraak van het monument voorbij waren gegaan koudweg te negeren. In plaats van de invloed van het Sovjetbewind op het Russische culturele erfgoed te erkennen, werd teruggerepen naar de architectuur van het prerevolutionaire Rusland. Er werd besloten om een exacte kopie van de in 1931 met de grond gelijk gemaakte kathedraal te bouwen.

Een exacte replica werd het doel, maar waar de originele kathedraal nog enige culturele waarde had, met dank aan de tientallen kunstenaars die hun medewerking aan het project hadden verleend, werd voor de moderne kopie steeds gekozen voor de gemakkelijkste oplossing, met name omdat men slechts drie jaar had, tot de viering van de 850ste verjaardag van Moskou in 1997, om de werken aan de kathedraal af te ronden. In de herfst van 1994 werd begonnen aan de fundamenteën van het nieuwe monument en op 7 januari 1995, wanneer de orthodoxe gelovigen Kerstmis vieren, legden Patriarch Aleksej en burgemeester Lužkov de eerste steen, in een ceremonie die live op de nationale televisie te zien was. Hoewel de buitenkant van de nieuwe kathedraal op het eerste gezicht anders doet vermoeden, gaat het hier wel degelijk om een zogenaamd "nieuw model" (*novodel*). Het bouwwerk beschikt over een ondergrondse garage, een bioscoop die ruimte biedt aan zo'n 1500 toeschouwers, liften en een kantoor voor de patriarch. Lužkov vond het bovendien noodzakelijk om de oorspronkelijke architect van het project de laan uit te sturen, omdat die niet voldoende tegemoet kwam aan de wensen van de burgemeester. De nieuwe architect, Michail Posochin, installeerde, in plaats van de voorziene

---

⁵⁹ Haskins (2009): 43

⁶⁰ Ibidem: 45

zondagsschool, een mediacentrum in het gebouw, bedoeld om op belangrijke orthodoxe feestdagen de mis rechtstreeks op de nationale televisie te kunnen uitzenden. Dit roept natuurlijk vragen op over het eigenlijke doel van het gebouw.⁶¹

Niet alleen het grondplan werd aangepast, maar ook de gebruikte materialen verschilden grotendeels van de materialen waaruit de originele kathedraal was opgebouwd. De technieken die gebruikt werden, zowel voor de ruwbouw als voor de decoratie van het bouwwerk, waren bepaald niet 19^e-eeuws, wat voor onrust zorgde bij kunsthistorici en architecten. Bij de afbraak van het monument in 1931 waren slechts die fragmenten van het rijke interieur bewaard, waarvan de Sovjets vonden dat ze enige culturele waarde hadden. Deze fragmenten bevonden zich verspreid over tientallen musea en opslagruimtes, waardoor de reconstructie van het interieur en de weelderige decoratie een nog lastigere klus bleek dan de bouw van de eigenlijke kathedraal. De reconstructie van het interieur werd toevertrouwd aan kunstenaar en miljonair Zurab Cereteli, een vertrouweling van Lužkov, die onder kunstkenners evenwel bekendstaat als derderangs kunstenaar en beticht wordt van het hebben van extreem slechte smaak. Cereteli is eveneens verantwoordelijk voor het controversiële standbeeld van Peter de Grote op een eiland in de Moskva. Door de steun van de belangrijkste politieke figuren in Moskou heeft Cereteli zowat het alleenrecht op de creatie van monumenten en gedenktekens in de Russische hoofdstad. De Moskovieten spraken aan het einde van de jaren '90 in een vlaag van snedigheid soms zelfs over de "Ceretelisatie" (*Ceretelizacija*) van hun stad. De werken aan de originele fresco's in de kathedraal hadden in de 19^e eeuw zo'n zes jaar in beslag genomen. Het duurde twintig jaar om de reliëfs die de gevels bekroonden af te werken. Cereteli had nog geen drie jaar om met moderne middelen hetzelfde resultaat te bereiken. Het stadsbestuur accepteerde dan ook, met het oog op de viering ter ere van de 850ste verjaardag van Moskou, de suggestie om voorlopig heiligenbeelden van plastic op de gevels te plaatsen. Deze plastieken beelden, uitgevoerd in Cereteli's typische stijl, lijken in geen geval op de reliëfs die in de 19^e eeuw de gevels sierden. Toch werd er, in ware Sovjetstijl, beslist om het tijdelijke permanent te maken en ook de overgebleven reliëfs niet uit marmer, maar uit plastic te construeren. Na het protest dat op deze beslissing volgde, bleek dat de keuze voor plastic niet om financiële redenen gemaakt was, maar dat ze een drastische verhoging van Cereteli's honorarium betekende. Verschillende beeldhouwers boden aan om voor een lagere prijs reliëfs uit marmer te maken, maar zij werden afgewezen door burgemeester Lužkov. Niet alleen de keuze voor plastieken beelden, maar ook de keuze van Cereteli voor reliëfs in een donkere bronzen kleur, in plaats van in wit marmer, werd fel bekritiseerd.⁶²

De replica-kathedraal werd eveneens opgebouwd uit gewapend beton en de gevels en vloeren van het bouwwerk werden volledig bedekt met wit marmer, een materiaal dat de Moskouse bouwtraditie volstrekt vreemd is. In plaats van trouw te blijven aan het originele ontwerp van de kathedraal verliest Lužkov zich in grootheidswaan en claimt hij dat de constructie van de geüpdatete kathedraal van Christus de Verlosser, zijn kwaliteiten als leidersfiguur slechts bevestigt. Hij argumenteert dat zelfs de beleidsmakers onder het tsaristische regime niet zover durfden te gaan.⁶³

De kathedraal werd reeds officieel geopend in 1997, het jaar waarin ook de 850ste verjaardag van Moskou werd gevierd, maar pas in december 1999 werd de laatste hand gelegd aan de fresco's die de muren van de kathedraal zouden sieren. Op 19 augustus 2000 werd de kathedraal officieel gewijd door

---

⁶¹ Gentes (1998): 87; Haskins (2009): 46; Sidorov (2000): 567

⁶² Haskins (2009): 46; Khazanov (1998): 296, 303-304

⁶³ Gentes (1998): 88; Khazanov (1998): 296

patriarch Aleksej, in een ceremonie die live op het Russische *Pervyj Kanal* te volgen viel en bovendien integraal op het internet te bekijken is.⁶⁴

Kritiek op de reconstructie van de kathedraal van Christus de Verlosser

Morele, historische en kunstgerelateerde bezwaren tegen de heropbouw van de kathedraal gingen vaak gepaard met kritiek op de financiële kant van het project. De bouw van de kathedraal vond plaats in het Rusland van Boris El'cin, die door middel van shocktherapie de overgang van de communistische planeconomie naar de kapitalistische markteconomie wilde faciliteren. Dit veroorzaakte massale werkloosheid en duizelingwekkende prijsstijgingen en inflatie. Het organiseren van een bouwproject van de omvang en met het prijskaartje van de kathedraal van Christus de Verlosser zette kwaad bloed. In plaats van te zorgen voor een vernieuwde eenheid tussen de verschillende bevolkingsgroepen, herinnerde de nieuwe kathedraal vooral aan de steeds groter wordende kloof tussen arm en rijk.⁶⁵

Over de financiering van het project bestaat tot op de dag van vandaag een zekere onduidelijkheid. Er wordt gezegd dat het totale prijskaartje van de reconstructie zo'n 250 tot 500 miljoen dollar bedraagt, maar het is niet onwaarschijnlijk dat het werkelijke bedrag nog veel hoger ligt.⁶⁶ De herkomst van dit geld is ook niet volledig duidelijk. Hoewel Lužkov de nadruk probeerde te leggen op de bijdragen die door privépersonen geleverd werden, onder meer door de namen van de gulste schenkers te vereeuwigen op gedenkplaten in de kathedraal – naast die van de helden uit de oorlog van 1812-, is het toch waarschijnlijker dat het grootste deel van de beschikbare fondsen uit de Moskouse stadskas en federale subsidies werd gehaald. Lužkov wendde zijn controle over de commerciële ruimtes in de Russische hoofdstad eveneens aan om privéondernemingen te dwingen een bijdrage te leveren. De Stoličnyj Bank leverde bijgevolg 50 kilogram puur goud en Philips zorgde voor 400 000 dollar aan verlichtingsmateriaal. Lužkov ontweek verdere kosten door Russische militairen onbetaald aan de kathedraal te laten werken, elektriciteit en verwarming werden gratis verstrekt en de grote staatsbedrijven werden verplicht om een aanzienlijke financiële bijdrage te leveren. Het nieuwe monument werd geen plaats voor herinnering en berouw, maar een ode aan het nieuwe Russische kapitalisme. Veel critici van het project argumenteerden dat het geld dat zo roekeloos aan dit prestigeproject gepend werd, ook elders heel hard nodig was. Een groot deel van de fondsen voor de heropbouw van de kathedraal werd immers uit het federale budget gehaald, terwijl het belang van de kathedraal de Moskouse grenzen niet zou overschrijden.⁶⁷

Opmerkelijk genoeg kwam er ook uit orthodoxe hoek kritiek op de gehaaste reconstructie en twijfelachtige financiering van de kathedraal van Christus de Verlosser, die in de late 19^e en vroege 20^e eeuw nog het centrum van de Russische orthodoxie had gevormd. De versnelde heropbouw van een iconisch monument, een façade van marmer die het goedkope skelet van gewapend beton moet verhullen en schijnbaar massieve zuilen, uitgehold door moderne liftschachten: de goedkope oplossingen en ondoordachte aanpassingen van een uniek gebouw aan het moderne leven riepen weerstand op binnen de Russische Orthodoxe Kerk en bij de orthodoxe gelovigen. De - letterlijke en figuurlijke - uitholling van het monument leek volgens hen ten insinueren dat ook de heropleving van de orthodoxe kerk slechts een nep en hol gegeven was. Ook kwam er kritiek op het financiële aspect van het project, vaak

---

⁶⁴ Forest & Johnson (2002): 531; Русская Православная Церковь Кафедральный Собор Патриарха Московского и Всея Руси.< <http://www.xxc.ru/istoriya/index.htm>>; Pervyj Kanal.< <https://www.youtube.com/watch?v=aOd5GBE2Oxk>>

⁶⁵ Haskins (2009): 46-47

⁶⁶ Haskins (2009): 47; Knox (2003): 586

⁶⁷ Haskins (2009): 47-48; Khazanov (1998): 297; Knox (2003): 586-587

gestoeld op de bijbel. Is het geen zonde om fortuinen te spenderen aan een kathedraal, in een land waar miljoenen mensen dakloos en in armoede leven?⁶⁸

De symbolische betekenis van de Christus-Verlosserkathedraal

Om te analyseren wat nu precies de symbolische betekenis was van de nieuwe Christus-Verlosserkathedraal in het Moskou van de jaren '90, grijp ik graag terug naar het begin van dit hoofdstuk, waar ik aanhaal dat de prille Russische Federatie, na de val van de Sovjetunie, nood had aan een nieuwe nationale identiteit. In eerste instantie lijkt de reconstructie van de kathedraal een poging om de Russische Orthodoxe Kerk als element van de Russische nationale identiteit weer op de voorgrond te brengen en het belang van haar culturele rol in Rusland te onderstrepen. Dit is ook de conclusie die Zoe Knox ondersteunt in haar artikel over de leidende rol van het Moskouse Patriarchaat in het postcommunisme Rusland.⁶⁹ Zij ziet in de kathedraal een visuele getuigenis van de bevoorrechte positie van de Russische Orthodoxe Kerk in de jaren '90, zowel binnen het Russische nationale, culturele en spirituele als politieke leven. Zij claimt dat de reconstructie bol staat van de symboliek en een toespeling vormt op Ruslands imperiale verleden en de heropleving van de orthodoxie. Zij ziet in de kathedraal de gunsten die het patriarchaat verleend heeft aan de politieke machthebbers, met name aan Jurij Lužkov.⁷⁰

Hoewel ik het zeker niet oneens ben met Knox' stelling, vind ik persoonlijk dat de tweederangs reconstructie van de kathedraal nog een diepere laag aan symboliek bevat, die met name tot uitgang werd gebracht in de autoritaire beslissingsmethoden, de twijfelachtige financiering, het gehaaste tempo, de aanwending van symbolisch kapitaal als verkiezingsinstrument – zowel door Lužkov als door El'cin⁷¹ – en de ronduit knullige reconstructie van de fresco's en reliëfs door kunstenaar-miljonair Zurab Cereteli. Naast een symbool voor de heropleving van de orthodoxie is de kathedraal van Christus de Verlosser ook een monument voor een tweede element van de Russische nationale identiteit dat na de val van de Sovjetunie zijn opwachting heeft gemaakt. De kathedraal-replica is een symbool voor het wilde kapitalisme dat na de val van het communisme zijn weg gevonden heeft in het nieuwe Rusland. In plaats van een monument te creëren dat een plaats bood voor herinnering, berouw en de vereniging van de verschillende bevolkingsgroepen, zijn de Moskouse machthebbers erin geslaagd om een kathedraal die al bol stond van de symbolische connotaties verder te bevuilen met casinokapitalisme en prefab kunst. In plaats van een gedenkteken te creëren dat de Russen zou kunnen verenigen, is er een bouwwerk gecreëerd dat een verdere wig dreef tussen bevolkingsgroepen, tussen arm en *nouveau riche* en tussen Moskou en de rest van Rusland. In plaats van een einde te maken aan een eeuw van constante manipulatie van het Russische culturele erfgoed, heeft het Moskouse stadsbestuur in de jaren '90 de wantoestanden van het communisme vrolijk verder gezet.

---

⁶⁸ Sidorov (2000): 563-564

⁶⁹ Knox (2003)

⁷⁰ Ibidem: 586

⁷¹ Gentes (1998): 88. In december 1996 liet Lužkov, na een persconferentie waar weinig plaats was voor bescheidenheid, overal in de stad reclameborden plaatsen met het opschrift: "De Christus-Verlosserkathedraal – Symbool van Ruslands wedergeboorte". Lužkov werd met een meerderheid van 90% herverkozen. El'cin, die toen stevig achterop hinkte in de opiniepeiling, woonde in April 1996 de eerste Paasviering bij in de kathedraal – een evenement dat uitgebreid besproken werd in de pers. Ook El'cin werd herverkozen.

4. De Christus-Verlosserkathedraal en de ROK als element van de Russische nationale identiteit onder Putin

Om de symbolische betekenis van de kathedraal van Christus de Verlosser onder het regime van Putin volledig te begrijpen, grijp ik terug naar het concept van Russische nationale identiteit, dat ik in het vorige hoofdstuk reeds aanhaalde. Om de rol van de Russische Orthodoxe Kerk binnen Putins visie op de Russische nationale identiteit te verduidelijken, begin ik met een korte analyse van de positie van religie binnen de Russische samenleving, vanaf de val van de Sovjetunie in 1991 tot nu.

Religie in het postcommunistische Rusland

We hebben in het voorgaande hoofdstuk reeds vastgesteld dat de val van het communisme in Rusland gepaard ging met de opmerkelijke verschijning van een ideologisch vacuüm, dat ook de perceptie van nationale identiteit in het land negatief beïnvloedde. Rusland kent een rijke religieuze traditie, en religie, met de name de Russische orthodoxie, is er dan ook nauw verbonden met natie- en staatsvorming. We zien dat de nadruk op religie in de 25 jaar na de val van de Sovjetunie stap voor stap is toegenomen en het belang van religie als component van nationale identiteit is gegroeid. Met name de laatste jaren, onder het regime van president Putin, heeft de idee van de Russische orthodoxie als drager en element van nationale cultuur aan belang gewonnen. Het regime-Putin wordt er soms zelfs van beschuldigd té nauwe banden te onderhouden met patriarch Kirill en het Moskouse patriarchaat, en religie aan te wenden voor persoonlijk politiek gewin. Om de schijnbaar niet volledig seculiere banden tussen de Russische Orthodoxe Kerk als religieuze instelling en de Russische staat te analyseren en op een correcte manier het belang van de Russische orthodoxie als element van de Russische nationale identiteit uit de doeken te doen, kies ik er ervoor om te beginnen bij het begin en kort de positie van religie binnen de Russische Federatie vanaf 1991 te bespreken. Ik baseer me hiervoor op het artikel van Kazmina en Filippova, over de veranderende positie van religie in het postcommunistische Rusland.⁷²

Na de val van de Sovjetunie in 1991 en de teloorgang van de bijbehorende Sovjetidentiteit ontstond een zoektocht naar een nieuwe, positieve nationale identiteit, die vooral gestoeld bleek op de “essentiële wortels” van het Russische volk, zoals bijvoorbeeld religie. Enkele decennia van militant atheïsme onder het communisme hadden religie in Rusland echter een ander gezicht gegeven en naar de achtergrond gedreven. Geloof werd verborgen en was zelden gestoeld op een gedegen kennis van de christelijke doctrines en praktijk. Een keerpunt in de houding van de communistische machthebbers ten opzichte van religie was het bezoek van Michail Gorbačëv aan de paus in 1989. Hoewel de staat hiermee aantoonde religie in het algemeen te erkennen, betekende een bezoek aan het hoofd van de katholieke kerk eveneens dat de Russische Orthodoxe Kerk geen voorkeursbehandeling moest verwachten. Aan het einde van de jaren '80 en het begin van de jaren '90 identificeerden de meeste Russen zich dan ook niet als orthodox, katholiek of protestant, maar eerder gewoon als christelijk.⁷³ In 1991 identificeerden slechts 30% van de Russen zich als orthodox, terwijl meer dan 60% aangaf ongelovig te zijn.⁷⁴

Het was niet onder El'cin, maar reeds in de USSR, toen de Sovjetmacht op haar laatste benen liep en de Sovjetunie al deels gedecentraliseerd was, dat de Sovjetburgers voor het eerst in zeventig jaar de kans kregen om openlijk hun geloof te beoefenen. Op 1 oktober 1990 werd de liberale Wet voor de Vrijheid van Geweten en Religieuze Organisaties gestemd, die op 25 oktober van hetzelfde jaar van

---

⁷² Filippova & Kazmina (2005)

⁷³ Ibidem: 1056-1057

⁷⁴ Levada Analytical Center (2013): 145

kracht werd. Deze wet hief alle beperkingen op de werking van religieuze organisaties op en garandeerde eveneens gelijke rechten voor al deze organisaties. De wet verbood de inmenging van de autoriteiten in religieuze aangelegenheden. De wet zorgde ervoor, samen met een algemene pro-religieuze stemming die in de postcommunistische samenleving aanwezig was, dat een vruchtbare tijd aanbrak voor religie en religieuze organisaties in Rusland.⁷⁵

De Russische Orthodoxe Kerk was, vanzelfsprekend, altijd de belangrijkste religieuze speler geweest in Rusland, maar tientallen jaren van atheïsme en vervolging hadden hun sporen nagelaten. Onder de communistische machthebbers was de Russische bevolking niet alleen religieus inactief, maar soms ook ronduit ongelovig geworden. Een massale herkerstening van de Russen was dus aan de orde, maar de Russische Orthodoxe Kerk was niet de enige religieuze organisatie die deze taak op zich had genomen. Verschillende organisaties van een verscheidenheid aan religieuze strekkingen vonden zich in het postcommunistische Rusland in directe competitie met elkaar, een competitie die de Russische Orthodoxe Kerk, die na jaren van communistische heerschappij vast was komen te zitten in haar kerken en haar missionaire talenten enigszins verloren was, sterk frustreerde. Verschillende protestante groeperingen die uit het Westen naar Rusland waren gekomen, waren immers veel beter in het winnen van christelijke zielen. De wet van 1991 zette dus niet alleen de krijtlijnen uit voor een nieuw beleid met betrekking tot religie, maar creëerde ook nieuwe problemen. Wat moest er gebeuren met de traditionele godsdiensten? Verdienden kerken met een lange en rijke geschiedenis op het Russische grondgebied geen wettelijke bescherming tegen westerse evangelisten? Maakte de Russische Orthodoxe Kerk geen deel uit van de Russische nationale identiteit en moest haar positie binnen de samenleving daarom niet verzekerd en beschermd worden?⁷⁶

De jaren '90 werden door veel Russen gepercipieerd als een periode van chaos en crisis. De Sovjetinstellingen waren onherroepelijk verloren gegaan en ook de nieuwe instellingen van de prille Russische Federatie lieten veel te wensen over. Het vertrouwen in de staatsstructuren was weg. In een periode waar de levensstandaard laag was en de economie haast permanent slabakte, was de Russische Orthodoxe Kerk een baken van hoop, kracht en traditie voor de Russische bevolking. Uit enquêtes, afgenomen tussen 1992 en 1994⁷⁷, blijkt dat het vertrouwen van de Russische burger in de Russische Orthodoxe Kerk groter was dan het vertrouwen in de regering, het parlement, de politieke partijen en allerlei andere politieke bewegingen. Deze tendens werd opgepikt door de politieke machthebbers en het was in het Rusland van de jaren '90 niet ongebruikelijk dat religie misbruikt werd als een politiek instrument en een factor voor politieke mobilisatie. Dit was vooral het geval in het midden van de jaren '90, toen de Russische staat het respect van haar burgers grotendeels had verloren en zij hun vertrouwen richting de Russische orthodoxie wendden. De staat probeerde het vertrouwen van de burger op te krikken door privileges uit te delen aan de orthodoxe kerk. Gedurende de verkiezingscampagnes van 1995-1996 probeerden figuren van zowat elke politieke stroming mee te liften op de populariteit van de Russische Orthodoxe Kerk, de grootste religieuze organisatie in Rusland. Zelf de communisten wierpen zich op een gegeven moment op als verdedigers van de orthodoxie.⁷⁸ Het is in deze context dat we ook burgemeester Lužkov van Moskou en president El'cin kunnen plaatsen, die beiden de reconstructie van de kathedraal van Christus de Verlosser aanwendden als instrument in hun verkiezingscampagnes in 1996.

Het was eveneens in deze context dat op 1 oktober 1997 een nieuwe wet over religie werd aangenomen. Deze amendering op de wet van 1990 hield in dat religieuze organisaties die reeds van voor 1982

---

⁷⁵ Filippova & Kazmina (2005): 1057

⁷⁶ Ibidem: 1057-1059

⁷⁷ Ibidem: 1059

⁷⁸ Ibidem: 1059-1060, 1068-1069

op het Russische grondgebied actief waren een opmerkelijk geprivilegieerde positie zouden verkrijgen, ten opzichte van nieuwere religieuze organisaties. De wet was dus uitermate voordelig voor de Russische Orthodoxe Kerk, die niet meer bedreigd zou worden door kleinere, christelijke groeperingen uit het Westen. Concreet hield de wetswijziging in dat er sinds 1997 een onderscheid werd gemaakt tussen religieuze organisaties die al vijftien jaar of langer in Rusland opereerden, en religieuze associaties. De eerste groep, waartoe vanzelfsprekend ook de Russische Orthodoxe Kerk behoort, kan genieten van een breed arsenaal aan privileges, terwijl de tweede groep wel eredienssten mag organiseren, maar verder beperkt is in haar rechten op het gebied van eigendom, onderwijs en publicatie. Het mag gezegd dat de ROK deze amendering niet enkel te danken had aan het uiterst gunstige religieuze klimaat in het postcommunistische Rusland, maar ook aan extensief lobbywerk. Deze wetswijziging is dan ook uitermate interessant, omdat dit de eerste en enige keer is dat de ROK uitdrukkelijk en met aantoonbaar resultaat invloed heeft uitgeoefend op de politieke beleidsvorming. Verder zijn er van zo'n politieke invloed van de Russische Orthodoxe Kerk geen concrete voorbeelden.⁷⁹

In vergelijking met de wet van 1990, had deze nieuwe wet een duidelijk discriminerende zijde, wat de notie dat het eerder om een politiek, dan om een religieus geïnspireerde daad gaat, ondersteunt. Hoe dan ook gaf de wetswijziging de Russische Orthodoxe Kerk nog maar eens de kans om haar positie binnen het Russische religieuze landschap te versterken. Halverwege de jaren '90 zagen we een opmerkelijke verschuiving binnen de mentaliteit van de Russische bevolking. De slechte economische situatie onder El'cin had na enkele jaren het enthousiasme voor het Westen en de westerse waarden laten wegzakken en nieuwe, meer nationalistische tendensen kwamen aan de oppervlakte. Deze evolutie had invloed op het religieuze landschap, gezien ze de interesse in de Russische Orthodoxe Kerk en andere traditionele religieuze organisaties vergrootte. De Russische Orthodoxe Kerk was niet ongevoelig voor deze veranderingen. Halverwege de jaren '90 zien we dat de ROK, in plaats van theologische argumenten aan te halen in de strijd met andere, niet-traditionele, religieuze organisaties, steeds vaker teruggrijpt naar politieke en vooral culturele argumenten. De Russische Orthodoxe Kerk haalde in de jaren '90 bijvoorbeeld aan dat buitenlandse religieuze organisaties een bedreiging vormden voor de Russische maatschappij en dat zij op termijn de Russische tradities en cultuur zouden vernietigen. Hoewel er aan het begin van de jaren '90 een grote openheid en tolerantie van de bevolking was tegenover niet-traditionele religieuze overtuigingen, werden deze – volgens mij behoorlijke extreme – argumenten van de Russische Orthodoxe Kerk toch met begrip ontvangen door de Russen, halverwege de jaren '90. Zij pasten in de algemene tendens om religie een nieuwe positie te verlenen in het postcommunistische Rusland, een positie die niet enkel bepaald werd door theologische argumenten, maar die eveneens gestoeld was op culturele en politieke belangen.⁸⁰

De ROK als element van de Russische nationale identiteit onder Putin

De laatste jaren hebben de banden tussen Kerk en maatschappij en Kerk en staat enkel aan belang gewonnen in de Russische Federatie. Na een decennium waarin de politieke machthebbers er niet in slaagden om een eenduidig beeld te creëren van een nieuwe, nationale identiteit, vindt een nationale identiteit met de Russische orthodoxie als centraal element en cruciale drager van Russische cultuur meer en meer aanhang. Zelfs de politieke beleidsmakers voelen zich niet te beroerd om het belang van de Kerk voor de nationale identiteit openlijk te bespreken, want – zo claimde de Russische president Vladimir Putin in zijn uiteenzetting op de 'Valdaj Internationale Discussie Club' in Sotsji in 2013 – een sterke nationale identiteit is een sterk volk, en een sterk volk is een sterke staat.⁸¹

---

⁷⁹ Filippova & Kazmina (2005): 1069; Malfliet (2013): 77; Marsh (2005): 546; Radchenko (2013): 330

⁸⁰ Filippova & Kazmina (2005): 1069-1070

⁸¹ Prezident Rossii. <<http://kremlin.ru/events/president/news/19243>>

In dezelfde speech haalt Putin aan dat de verschillende catastrofes van de 20^e eeuw, waarmee hij mijns inziens doelt op de Russische Revolutie en de val van de Sovjetunie, de continuïteit van de Russische geschiedenis en de eenheid van de Russische cultuur hebben verstoord. Verschillende maatschappelijke problemen van het Rusland van de jaren '90 vinden hun oorsprong in dit gebrek aan een eenge-maakte Russische cultuur. De president verwijst bijvoorbeeld naar de oligarchen, die volgens hem – of volgens de schrijvers van zijn toespraak - door een gebrek aan een sterke nationale identiteit, en daarmee een sterk Russisch volk, vrij spel kregen. Putin haalt uit naar de politieke machthebbers van de jaren '90 die volgens hem onvoldoende hebben gedaan om de evolutie van een nieuwe nationale identiteit te bespoedigen. In de jaren '90 gingen de beleidsmakers er volgens de president grotendeels vanuit dat een nieuwe nationale ideologie, die het marxisme-leninisme van de Sovjetunie moest vervangen, wel vanzelf (*sama po sebe*) zou ontstaan. Putin is er verder van overtuigd dat religie een essentiële factor moet zijn binnen de nieuwe, Russische nationale identiteit.⁸² In een interview verklaarde hij dat de dominante ideologie verdwenen is en dat niets de universele menselijke waarden zo goed kan vervangen als religie.⁸³ Het spreekt voor zich dat de Russische Orthodoxe Kerk, Rusland grootste en meest invloedrijke religieuze organisatie, een sleutelrol speelt binnen het concept van nationale identiteit, zoals de nieuwe Russische machthebbers dat voor ogen hebben.

De vernieuwde politieke focus op nationale identiteit en het belang van de Russische orthodoxie als element en drager van cultuur hebben ervoor gezorgd dat er zich onder het regime-Putin een schijnbaar hechte relatie heeft ontwikkeld tussen kerk en staat. Het is niet ongewoon om in de Westerse media betichtingen van tegen te komen van té hechte banden tussen de Russische Orthodoxe Kerk en de Russische staat en verslagen te lezen van geheime bijeenkomsten tussen kopstukken van het Russische politieke en religieuze leven. Na onderzoek naar de relatie tussen kerk en staat in Rusland en ben ik echter tot de conclusie gekomen dat de directe invloed van de Russische Orthodoxe Kerk op het Russische politieke leven niet vast te stellen is. Met uitzondering van de wet van 1997 zijn er geen concrete voorbeelden te vinden waarbij de Russische Orthodoxe Kerk een directe invloed heeft uitgeoefend op de politieke beleidsvorming, hoewel dit in de westerse media wel vaak wordt geïnsinueerd. Er lijkt echter wel een zekere wisselwerking gaande tussen beide instellingen, die eerder gestoeld lijkt op persoonlijke dan op officiële contacten. Deze wisselwerking leek in intensiteit toe te nemen op het moment dat patriarch Aleksej II overleed in december 2008 en vervangen werd door patriarch Kirill in februari 2009.⁸⁴

Hoewel het moeilijk is om als buitenstaander een duidelijk beeld te krijgen van de persoonlijke relaties tussen de patriarch en de politieke machthebbers, lijken Kirill en Putin toch bijzonder goed overeen te komen. Er wordt weleens gefluisterd dat patriarch Kirill een KGB-verleden heeft, net als de president, en dat zij het om deze reden goed met elkaar kunnen vinden. Putin staat er namelijk om bekend dat hij zich graag laat omringen door figuren uit allerlei informele machts- en belangengroepen, waar de *siloviki*, waar ook bepaalde ex-KGB'ers toe behoren, deel van uitmaken. Dit is natuurlijk speculatie. Vast staat wel dat de patriarch verscheidene keren in opspraak is gekomen vanwege verdenkingen van corruptie en vanwege de uitermate extravagante levensstijl die sommige hoge geestelijken erop na lijken te houden. De klaarblijkelijk hechte band tussen het regime van Putin en patriarch Kirill wordt tevens geïllustreerd door het feit dat de patriarch in 2011 zijn intrek genomen heeft in een residentie in het Kremlin, een recht dat de leider van de ROK was ontzegd na de Russische Revolutie van 1917.⁸⁵

---

⁸² Prezident Rossii. <<http://kremlin.ru/events/president/news/19243>>

⁸³ Bezemer & Jansen (2010): 393

⁸⁴ Bennetts (2012)

⁸⁵ Bennetts (2012)

Hoewel voorgaande feiten de patriarch en daarmee ook de ROK als religieuze organisatie lichtelijk in opspraak hebben gebracht, kwam de hechte band tussen het regime van Putin en de ROK pas duidelijk aan het licht toen Putin campagne voerde om opnieuw verkozen te worden tot president in 2012. De patriarch sprak zich toen openlijk uit voor Putin en noemde hem een “mirakel van God”.⁸⁶ Deze woorden werden patriarch Kirill niet in dank afgenomen en leidden tot een storm van protest binnen Russische oppositiekringen. De uitspraken van de patriarch hebben geleid tot het proces tegen de leden van Pussy Riot, die het gepast vonden om in de kathedraal van Christus de Verlosser door middel van een muzikaal gebed de onjuiste houding van de patriarch, en daarmee van de gehele ROK, aan te kaarten.⁸⁷ Het optreden van de patriarch werd eveneens weinig enthousiast ontvangen door andere, meer gematigde, figuren uit Russische oppositiekringen. We zien bijvoorbeeld hoe in een interview⁸⁸ Ksenija Sobčak, mediafiguur en boegbeeld van de oppositie, de vloer aanveegt met Vsevolod Čaplin, hoofd van het Departement voor Samenwerking tussen Kerk en Samenleving van de Russische Orthodoxe Kerk. Sobčak is geschokt dat de patriarch zich zo openlijk uitspreekt over politieke aangelegenheden en verwacht dat geestelijken zich beperken tot uitspraken en uitleg over het geloof en de bijbel. Het is overigens niet duidelijk of de patriarch zelf het initiatief heeft genomen om zijn mening over politieke zaken op deze manier te uiten, of hij daar door figuren uit het politieke veld door gedwongen werd.⁸⁹

De Christus-Verlosserkathedraal als symbool

Het is opmerkelijk hoe de kathedraal van Christus de Verlosser er steeds in slaagt een monument te zijn voor haar tijd. Waar het originele ontwerp van Vitberg, door middel van de doorgedreven focus op de heilige drie-eenheid, onvermijdelijk de overdreven spiritualiteit van tsaar Alexander I zou herdenken, symboliseerde het uiteindelijke bouwwerk trots de ideologische drie-eenheid van tsaar Nicolaas I die het goddelijke recht op heersen van de tsaar bevestigde: orthodoxie, autocratie, volksheld (*pravoslavie, samoderžavie, narodnost'*). Onder het communisme was het bouwwerk een symbool van het imperiale Rusland, een doorn in het oog van de communistische machthebbers. Het Paleis van de Sovjets moest een ode worden aan het communisme, maar de krater die uiteindelijk de site van de kathedraal zou ontsieren, werd een constante herinnering aan de onkunde van de Sovjetmacht. In plaats van een plaats voor herinnering en berouw werd de teleurstellende reconstructie van de kathedraal een ode aan de maatschappelijke kwalen van het postcommunistische Rusland: casinokapitalisme, corruptie, cliëntelisme, uitholling van de orthodoxe waarden. Ook nu is de Christus-Verlosserkathedraal, die tegen wil en dank plaats biedt aan politiek protest, en machthebbers die de orthodoxe feestdagen komen vieren in ruil voor de gunsten van orthodoxe gelovigen van allerlei rang en stand, een symbool van haar tijd. Heden ten dage symboliseert ze, zo trots het Kremlin overstijgend, de samenwerking tussen geestelijke en politieke machthebbers, de symbiose tussen kerk en staat.

---

⁸⁶ Ibidem

⁸⁷ *Pussy Riot* (2013): 38-39, 42

⁸⁸ Komsomol'skaja Pravda. <<http://www.youtube.com/watch?v=4tKKmVpPqN8>>

<<https://www.youtube.com/watch?v=wY4oLQ66yT8>>

⁸⁹ Bennetts (2012)

Deel II

In het eerste deel van deze masterproef heb ik uitgebreid de geschiedenis van de kathedraal van Christus de Verlosser besproken. Ik heb eveneens bekeken hoe de kathedraal, door decennialang hechte banden te vormen met de politieke machthebbers, een diepgaande symbolische betekenis heeft gekregen. In het laatste hoofdstuk van het eerste deel, waarin ik de rol van religie in het postcommunisme Rusland bespreek, heb ik vastgesteld dat de kathedraal ook nu nog een belangrijk symbool is. In het hedendaagse Rusland symboliseert de kathedraal namelijk de hechte banden tussen de Russische Orthodoxe Kerk en de Russische staat. Dit leidt ons moeiteloos naar het tweede deel van deze thesis. In dit deel bespreek ik namelijk het optreden van de feministische punkband Pussy Riot in de kathedraal op 21 februari 2012.⁹⁰ In het eerste hoofdstuk behandel ik de feiten. Ik behandel de geschiedenis van de groep, probeer de motieven van de leden te achterhalen en beschrijf het proces dat volgde op het optreden. In het tweede hoofdstuk wijk ik af van de objectieve werkelijkheid en duik ik de subjectiviteit van de Russische media in. Ik voer een media-analyse uit, waarin ik de artikels over de zaak Pussy Riot van twee lokale Moskouse dagbladen, aan verschillende zijden van het politieke spectrum, vergelijk. Centraal binnen dit hoofdstuk van de thesis staat natuurlijk de vraag waarom de leden van Pussy Riot precies de kathedraal van Christus de Verlosser hebben uitgekozen als locatie voor hun optreden.

5. Pussy Riot: protest in het hart van de natie

In dit eerste hoofdstuk van het tweede deel van deze thesis bespreek ik het optreden van de leden van Pussy Riot in de kathedraal van Christus de Verlosser. Ik onderzoek de motieven en ontstaansgeschiedenis van de groep en geef een overzicht van het proces waarin de drie leden van Pussy Riot, die voor hun deelname aan het optreden in de kathedraal opgepakt werden, berecht worden. Op het einde van dit eerste hoofdstuk bespreek ik eveneens kort de toekomst van de groep en de projecten waar de dames van Pussy Riot na hun verblijf in de gevangenis hun schouders hebben onder gezet.

«Heilige Moeder, word feminist!»

Op 21 februari 2012, rond de middag, betraden vijf, in felle kleuren geklede vrouwen de kathedraal van Christus de Verlosser. Zij zetten kleurrijke bivakmutsen op, namen hun instrumenten en betraden de zone voor het altaar, waar volgens de orthodoxe traditie geen vrouwen toegelaten zijn. Daarna begonnen ze hun performance: de dames schreeuwden op de welbekende punkmanier een strofe uit hun nummer *Heilige Moeder, verjaag Putin!* (*Bogorodica, Putina Progoni!*), zwaaiden met hun vuisten, schopten met hun benen en sprongen wild in het rond. Op beelden⁹¹ van de performance is te zien dat het optreden al snel onderbroken wordt door bewakingsagenten en medewerkers van de kathedraal die de leden van het altaar proberen te verdrijven. De hele performance duurt niet meer dan veertig seconden, maar heeft klaarblijkelijk een gevoelige snaar geraakt bij de Russische bevolking. Enkele dagen na het optreden werden drie van de vijf leden opgepakt: Marija Alëchina, Ekaterina Samutsevič en Nadežda Tolokonnikova (hierna Masja, Katja en Nadja).⁹²

---

⁹⁰ *Pussy Riot!* (2013): 41

⁹¹ <<https://www.youtube.com/watch?v=grEBLskpDWQ>>

⁹² *Pussy Riot!* (2013): 7; Pussy Riot is dead <<http://pussy-riot.livejournal.com/12442.html>>

In het “punkgebed”, of muzikaal pamflet, dat de meiden brachten in de kathedraal van Christus de Verlosser, klagen de leden van de groep in onbedekte termen de hechte banden tussen de Russische Orthodoxe Kerk en de Russische staat, en dan met name tussen patriarch Kirill en president Putin, aan. Concreet roepen de groepsleden de maagd Maria op om feministe te worden en Rusland te verlossen van Putin. Masja, Nadja en Katja halen tijdens hun proces voortdurend aan dat hun optreden een louter politieke motivatie had. De patriarch had immers meermaals opgeroepen om niet deel te nemen aan protesten tegen de machthebbers en om tijdens de presidentsverkiezingen van 4 maart 2012 op Putin te stemmen. De keuze voor de Christus-Verlosserkathedraal als locatie voor een protestoptreden tegen de hechte banden tussen kerk en staat in Rusland ligt voor de hand. De symbolische betekenis van de kathedraal wordt dan ook regelmatig aangehaald tijdens het proces. In een verklaring die ze aflegde tijdens het proces, argumenteerde Katja, dat sinds de aanstelling van patriarch Kirill de kathedraal van Christus de Verlosser, die een baken van de Russische orthodoxie zou moeten zijn, vooral dient als trendy achtergrond voor belastingvrije bedrijfsfeestjes van de Moskouse rijken. Er is zelf kwaliteitsvolle muziekapparatuur beschikbaar in de kathedraal, voor wanneer succesvolle internationale groepen als Boney M. een feestje komen opvrolijken. Er schijnt zelfs een schuimmachine in de kathedraal aanwezig te zijn. De kathedraal lijkt dus een meer dan geschikte locatie voor een punkgebed dat de onjuiste houding van patriarch Kirill tegenover de politieke machthebbers bekritiseert.⁹³

Interessanter dan de keuze voor de kathedraal als locatie voor het optreden, is de keuze voor de ruimte recht voor het altaar, waar normaal gezien enkel priesters, en dus absoluut geen vrouwen, zijn toegelaten. In haar eerste verklaring voor de rechtbank claimt Masja⁹⁴ dat dit enkel is kunnen gebeuren omdat de groepsleden niet bekend waren met de interne regels van de kathedraal. Dit wordt door de andere leden echter verschillende keren weerlegd. De leden van Pussy Riot zijn overtuigde feministen en gaan niet akkoord met het conservatieve en patriarchale wereldbeeld dat door de Russische Orthodoxe Kerk wordt voorgesteld. Zij vinden dat de waarden van de ROK niet te verenigen zijn met waarden als de vrijheid van keuze, de vorming van politieke, seksuele en genderidentiteit, kritisch denken en aandacht voor hedendaagse cultuur. Het optreden van de groep schijnbaar losgeslagen vrouwelijke politieke activisten vlak naast het altaar is dan ook cruciaal voor het verhaal. Nadja argumenteert dat het noodzakelijk was dat het protest niet buiten moest gebeuren, voor de kathedraal, maar binnen in de kathedraal, aan het altaar, waar vrouwen strikt verboden zijn. Zij gelooft dat ook vrouwen orthodoxe diensten moeten kunnen leiden, want, wat de ROK ook beweert, vrouwen zijn geen zondige wezens.⁹⁵

Berechting

De groep Pussy Riot is gesticht in september 2011, nadat president Medvedev en premier Putin aangaven bij de volgende presidentsverkiezingen in maart 2012 van post te wisselen. Het doel van de groep is om, illegaal en anoniem, onverwachte optredens uit te voeren op openbare plaatsen en zo politieke thema's aan te kaarten bij het grote publiek. De groep interesseert zich daarbij vooral voor thema's als politiek activisme, feminisme, ecologie en de eliminatie van autoritarisme door de creatie van een civil society. De groep bestaat uit een tiental leden. De teksten van Pussy Riot lezen als politieke pamfletten; ze zijn kort, weinig poëtisch en behandelen steeds een acuut maatschappelijk probleem. Tussen haar oprichting in september 2011 en het optreden in de kathedraal van Christus de Verlosser voerde de groep al optredens uit op het dak van een trolleybus, in een Moskouse metrohalte,

---

⁹³ Guardian Live < <https://www.youtube.com/watch?v=3mU2Di2l8Zw>>; Lerner & Pozdorovkin (2013); *Pussy Riot!* (2013): 15, 87, 117

⁹⁴ *Pussy Riot!* (2013): 40

⁹⁵ Lerner & Pozdorovkin (2013); *Pussy Riot!* (2013): 15-16

op het dak van een garage tegenover een gevangenis en in een chique schoenenwinkel. In de vroege ochtend van 20 januari 2012 is de groep er zelfs in geslaagd om op te treden op de *Lobnoe Mesto* op het Rode Plein. Het is echter in de kathedraal van Christus de Verlosser dat de groep voor het eerst de banden tussen kerk en staat in Rusland behandelt. De optredens werden vóór de performance in kathedraal ook nooit zwaar bestraft. Voor het optreden op het Rode Plein ontvingen de leden van Pussy Riot bijvoorbeeld enkel een boete.⁹⁶

Het optreden in de kathedraal ging echter een brug te ver. Een van de advocaten van Katja, Masja en Nadja argumenteert in de documentaire *Pussy Riot: A Punk Prayer* dat, waar de vorige performance slechts leidde tot een administratieve sanctie, het optreden in de kathedraal van Christus de Verlosser een bepaalde, onzichtbare grens binnen de Russische samenleving overschreed. Door op te treden op een plaats die voor zoveel Russen zo heilig is, gaven de groepsleden de staat een excuus om hen te vervolgen.⁹⁷ Het protest tegen de leden van Pussy Riot veroorzaakte een schokgolf, die ook buiten Rusland voelbaar was. Het optreden van de groep vond plaats op 21 februari 2011. Begin maart werden Masja, Nadja en Katja opgepakt en opgesloten (Katja werd eerst verhoord als getuige, maar werd later ook gearresteerd). Op 30 juli begon het proces, dat nog het meest vergeleken werd met de processen van de stalinistische trojka's (uitzonderingsrechtbanken, bestaande uit drie rechters, die jarenlang op arbitraire wijze mensen naar de Goelag konden verbannen). Op 17 augustus werden alle drie de dames veroordeeld tot twee jaar strafkamp. Enkel het beroep van Katja Samutsevič werd aanvaard. Haar straf werd omgezet in een voorwaardelijke gevangenisstraf. Op de videobeelden van het optreden was immers te zien dat zij overmeesterd werd door een bewakingsagent voor ze haar gitaar kon omdoen en deel kon nemen aan het protest. Masja en Nadja brachten beiden bijna twee jaar in Russische strafkampen door.⁹⁸

De groepsleden werden beschuldigd van hooliganisme, gemotiveerd door religieuze haat. Volgens de openbare aanklager zou het optreden de orthodoxe gelovigen diep beledigd en geraakt hebben. Tijdens hun 'gebed' riepen de dames meermaals scheldwoorden, die als heiligschennis beschouwd kunnen worden. Ook hun kledij kwam geenszins overeen met de regels die opgelegd worden door de Russische Orthodoxe Kerk. Video- en foto-opnames zijn in de kathedraal niet toegelaten, behalve met een speciale toelating, die de beschuldigten vanzelfsprekend niet hadden. Ook is het hardop lezen van gebeden enkel toegelaten tijdens religieuze diensten.⁹⁹ De advocaten van de bandleden gaan akkoord met deze vaststellingen, maar verwerpen de conclusie dat het hier om criminele feiten gaat. De overtredingen die door de aanklager worden opgenoemd, vallen volgens advocaat Mark Fejgin onder artikel 5.26 van het administratieve strafwetboek, dat de vrijheid van religie, geweten en religieuze vereniging betreft. Het tweede deel van dit artikel komt volgens Fejgin overeen met de feiten, zoals ze gepleegd zijn door de beklagden: belediging van de religieuze gevoeligheden van de burger en de ontwijding van gewijde objecten en tekens, die een religieuze, symbolische betekenis bezitten. De feiten, zoals die door de beklagden gepleegd zijn, hadden volgens de advocaat geen gewelddadige natuur.¹⁰⁰

Het staat vast dat de feiten die door de beklagden gepleegd zijn, niet van criminele aard waren, hoewel ze door de rechtbank toch zo werden gezien. Dit is niet de enige onregelmatigheid die heeft plaatsgevonden tijdens het proces. De drie beklagden woonden het volledige proces bij in een metalen of glazen kooi, een maatregel die normaal enkel genomen wordt in uitzonderlijke omstandigheden. De

---

⁹⁶ Epštejn (2013); Lerner & Pozdorovkin (2013); Malfliet (2013): 7; *Pussy Riot!* (2013): 41, 139, 143

⁹⁷ Lerner & Pozdorovkin (2013)

⁹⁸ Lerner & Pozdorovkin (2013); Malfliet (2013): 80; *Pussy Riot!* (2013): 7, 9, 41, 98

⁹⁹ *Pussy Riot!* (2013): 53

¹⁰⁰ *Ibidem*: 64

beklaagden werden in voorhechtenis gehouden in afwachting van het proces, omdat zij anders zouden kunnen vluchten en hun criminele activiteiten voort zouden kunnen zetten. Gezien het hier gaat om drie jonge dames die af en toe aanstootgevende muziek brengen op een openbare plaats, lijkt dit sterk overdreven. Tijdens de periode van voorhechtenis werd de beklaagden het recht ontzegd om bezoek te ontvangen van hun familie. Ik merk op dat zowel Masja als Nadja erg jonge kinderen hadden. De feiten werden onderzocht door drie onafhankelijke groepen experts. De resultaten van de eerste twee groepen, die aangaven dat het inderdaad niet om criminele feiten ging, werden genegeerd en het was de opinie van de derde groep experts, die de notie ondersteunde dat het optreden een daad van hooliganisme, gemotiveerd door religieuze haat was, die door de rechtbank werd aanvaard. De zittingen duurden vaak erg lang en volgden elkaar kort na elkaar op, waardoor de beklaagden erg weinig tijd hadden om hun verklaringen voor te bereiden. Vaak mochten de advocaten van de beklaagden bepaalde getuigen niet oproepen en het werd de verdediging verscheidene keren niet toegestaan om vragen te stellen aan de getuigen van de aanklager. De groepsleden verklaarden meermaals dat hun optreden een louter politieke en artistieke motivatie had, maar deze verklaring werd steeds door de rechtbank genegeerd.¹⁰¹

Deze wanstoestanden hebben de aandacht getrokken van activisten, artiesten en gewone burgers buiten Rusland, die weinig gecharmeerd waren door het harde optreden van de Russische autoriteiten tegen de drie dames. Verschillende bekende mensen, als Yoko Ono, Sting, Bruce Springsteen en Madonna, en minder bekende mensen spraken zich openlijk uit voor Masja, Katja en Nadja, die al snel werden erkend als politieke gevangenen door de Russische SPP (СПП, *Sojuz Solidarnosti s politzakliučënnymi*), een organisatie die zich inzet voor mensen die om politieke redenen in Russische gevangnissen zitten. Ook Amnesty International erkende de dames als politieke gevangenen en ijverde voor hun vrijlating.¹⁰² We kunnen stellen dat de Russische autoriteiten zichzelf, door zoveel aandacht aan het protest van de groep te schenken, danig in de voet geschoten hebben. Door de groepsleden te arresteren en na een oneerlijk proces voor jaren naar een Siberisch strafkamp te sturen, hebben de Russische machthebbers de aandacht van de rest van de wereld niet enkel gevestigd op het weinig geciviliseerde Russische rechtssysteem, maar ook op de twijfelachtige banden tussen Kerk en staat in de Russische Federatie. Zonder de onrechtvaardige berechting van de drie activistes zou het optreden in de kathedraal nooit zo'n massale internationale aandacht getrokken hebben. Dit is de kant van het verhaal die meestal wordt aangehaald, vooral in de westerse media, maar er is een tweede zijde van het verhaal die minder vaak aan bod komt.

De rechtszaak tegen Pussy Riot zorgde in Rusland niet enkel voor ophef bij anti-autoritaire, linkse politieke activisten, die gelijkaardige sympathieën hadden als de dames die terechtstonden en buiten de rechtbank hevig protesteerden voor hun vrijlating, maar zorgde ook voor ophef bij heel wat orthodoxe gelovigen. In het meeste videomateriaal en de meeste literatuur specifiek over Pussy Riot komt de kant van de orthodoxe gelovigen niet aan bod, maar dit is zeker een factor die in Rusland een grote rol gespeeld heeft in de hetze rond de groep. Het is eenvoudig om de verklaringen dat het optreden in de kathedraal van Christus de Verlosser de gevoelens van de orthodoxen gekwetst zou hebben af te doen als 'overdreven' of 'klinkklare nonsens', maar volgens mij zit hier op z'n minst een kern van waarheid in. In een interview met RT heeft de Russische president Putin het kort over het optreden van Pussy Riot. Het mag gezegd worden dat hij het grootste deel van de tijd ronduit smalend doet over de groep, maar de president heeft volgens mij wel een punt wanneer hij verwijst naar trauma's uit de beginjaren van de Sovjetunie, waarin de Russische Orthodoxe Kerk leed onder de communistische vervolging. Hij

---

¹⁰¹ Amnesty International (8/2012); Lerner & Pozdorovkin (2013)

¹⁰² Amnesty International (7/2013); Lerner & Pozdorovkin (2013); ССП <<http://www.politzeky.ru/politzeki/vespisok/22379.html>>

haalt aan dat het noodzakelijk is om de gevoelens van de gelovigen te beschermen.¹⁰³ Gelijkaardige gevoelens komen naar boven tijdens een bijeenkomst aan de Christus-Verlosserkathedraal, geïnitieerd door patriarch Kirill, waar de Russisch-orthodoxe gelovigen kunnen bidden en protesteren tegen Pussy Riot.¹⁰⁴ Verschillende van de diepgelovige orthodoxen lijken oprecht geschokt en beledigd te zijn door de gebeurtenissen in de kathedraal. Een oud vrouwtje, dat zich de Sovjetperiode klaarblijkelijk nog glashelder kan herinneren, verwijst naar de zeventig jaar van repressie die de Russische Orthodoxe Kerk achter de rug heeft en spreekt over de kathedraal als centrum van de natie, gebouwd in 1812 met de “centen van het volk”. Een ander dametje verwijst naar de kathedraal als naar het hart van Rusland en vergelijkt het bouwwerk met haar eigen woning. Hoewel de aanwezige gelovigen duidelijk ontsteld zijn, valt het op dat we, op een enkele oproep na om de dames op te hangen zoals in de 16^e eeuw, kunnen vaststellen dat de deelnemers aan de bijeenkomst relatief vergevingsgezind zijn. Ook de advocate van de slachtoffers van het optreden van Pussy Riot in de kathedraal, dat wil zeggen, de advocate van de werknemers en gelovigen die op het moment van de actie in de kathedraal aanwezig waren, vertelt dat zij zich beledigd en in hun waardigheid aangetast voelen. Zij beschouwen de kathedraal als van zichzelf, als hun thuis. Sommige van de slachtoffers voelden zich zelfs fysiek niet goed en moesten medicatie nemen, maar de meesten waren gewoon wat van slag en moesten slechts even tot rust komen. De advocaat van de beklaagden Fejgin argumenteert dat Rusland geen traditie van punk en politiek activisme kent en dat het protest dus misbegrepen is door de aanwezigen. Daarop antwoordt de advocaat van de slachtoffers dat inderdaad niemand het protest begrepen heeft en dat het ongetwijfeld nuttiger was geweest om ergens te gaan protesteren waar ze het protest wel begrepen zouden hebben.¹⁰⁵

Het optreden van de groep in de kathedraal van Christus de Verlosser, in het nieuwbakken centrum van de Russische orthodoxie, heeft de devote orthodoxen verenigd en actief bij het maatschappelijk debat betrokken. In de westerse media kwamen de activisten die buiten de rechtbank actie voerden voor de vrijlating van de beklaagden regelmatig aan bod, maar aan de orthodoxen, nationalisten en conservatieven die actie voerden voor de opsluiting van de dames werd nauwelijks aandacht besteed. Of de vereniging van de conservatievere vleugel van de Russische orthodoxie een bewuste doelstelling was van de Russische autoriteiten kan ik niet met zekerheid zeggen. Vast staat wel dat, bijna drie jaar na de veroordeling van Masja, Katja en Nadja, de civil society en het politiek activisme in Rusland nog steeds vrijwel onbestaande zijn. De vorming van een goed functionerende civil society is nochtans cruciaal bij het omverwerpen van autoritaire regimes en was dan ook één van de belangrijkste doelstellingen van Pussy Riot. De Russische Orthodoxe Kerk staat echter sterker dan ooit en bekleedt een machtige positie binnen de Russische maatschappij, een positie die volgens mij eerder versterkt dan verzwakt werd door het optreden van Pussy Riot in de kathedraal van Christus de Verlosser.

Straf

Op videobeelden en in verslagen van het proces¹⁰⁶ valt duidelijk op dat Masja, Katja en Nadja niet bepaald types zijn om braaf de rechter te aanhoren en verder mooi te glimlachen en hun mond te houden. De dames doen ook in de rechtbank hun best om hun, in Rusland behoorlijk controversiële, ideeën te verkondigen, en laten zich hierbij niet afschrikken door eventuele onaangename gevolgen die zulk gedrag in een autoritaire staat kan hebben. Deze ongehoorzame houding levert ons een uniek beeld op van het Russische gevangenisleven. Nadežda Tolokonnikova zat haar straf namelijk uit in de

---

¹⁰³ RT <<https://www.youtube.com/watch?v=GaUwM3eScyw>>

¹⁰⁴ Lerner & Pozdorovkin (2013)

¹⁰⁵ Ibidem

¹⁰⁶ Kostiučenko (2012); Lerner & Pozdorovkin (2013); *Pussy Riot!* (2013)

beruchte strafkolonie IK-14 in Mordovië, in Centraal-Rusland. Op 23 september 2013 liet zij weten aan een hongerstaking te beginnen, om de leidinggevenden in het kamp te dwingen de mensenrechten te respecteren. Ze schreef een brief waarin ze de erbarmelijke omstandigheden omschreef, waarin de gevangenen in kamp-14 verbleven.¹⁰⁷

Het Russische gevangenisstelsel bestaat uit zo'n 512 strafkampen, waarvan 32 voor vrouwen. Wie definitief wordt veroordeeld komt meestal in zo'n kamp terecht. Deze kampen zijn niet zomaar gevangenis, maar ook lucratieve bedrijven. Het overgrote deel van de gevangenen werkt. Wat er precies in de kampen geproduceerd wordt varieert: souvenirs, rieten manden, bestekmapjes, messen, of kleding. Mordovië is een belangrijk centrum van de textielproductie. Nadja's groep naaide vooral politie-uniformen, maar de kleding die geproduceerd wordt in kamp-14 is ook voor enkele tientallen euro's te koop in het centrum van Moskou. Het strafkamp is één van de meest winstgevendende van Rusland en maakte in 2012 1,7 miljoen euro winst. Dat is tien keer zoveel als de overheid in het kamp geïnvesteerd had. Deze winsten verdwenen voornamelijk in de zakken van Vladimir Golovnjëv, de directeur van Vostok-Servis, het bedrijf dat een contract had met kamp-14 om er kleding te laten naaien. Die kocht met z'n zuurverdiende centjes vervolgens enkele fraaie appartementen met zeezicht in Miami.¹⁰⁸ Aleksej Naval'nyj merkt in een artikel over de kwestie fijntjes op dat dit allerm minst patriottisch is van de man, die nota bene lid is van Verenigd Rusland (*Edinaja Rossija*), de heersende Russische machtspartij.¹⁰⁹

In haar brief belicht Nadja echter een andere kant van de zaak. Ze vertelt hoe voor haar medegevangenen in het Moskouse detentiecentrum een overplaatsing naar Mordovië haast gelijk stond aan een doodvonnis. Ze zegt dat ze dit allerm minst serieus nam, maar totaal niet voorbereid was voor de werkelijkheid van de strafkolonie.¹¹⁰ Ten eerste vertelt ze over de verplichte arbeid die de gevangenen dienen te verrichten en die erg lijkt op slavernij. Werkdagen van 16 à 17 uur zijn geen uitzondering. Het werk duurt van half acht 's ochtends tot half één 's nachts. De gedetineerden krijgen gemiddeld vier uur slaap per nacht. Ik heb reeds aangehaald dat Nadja en haar medegevangenen politie-uniformen moesten naaien. Hoewel het aantal gedetineerden daalde, was het niet ongewoon dat de quota plots stegen. Dan moesten er geen 100, maar wel 150 uniformen op een dag genaaid worden. In theorie worden de arbeidsters betaald voor hun werk, maar in de praktijk valt dit scherp tegen. Nadja's loon voor de maand juni 2013 bedroeg 29 roebel, of zo'n 43 eurocent, volgens de huidige wisselkoers. Verder schrijft Nadja over de collectieve straffen die de gedetineerden vaak moesten ondergaan en die grenzen aan mishandeling. Wanneer het werk of het gedrag van één van de gedetineerden een bewaker niet beviel, verloor de hele groep haar toilet-privileges. Dat betekende een werkdag van 17 uur, zonder even naar het toilet te mogen gaan. Verder haalt Nadja in haar brief enkele individuele voorvallen van verbaal en fysiek geweld en mishandeling aan, die ik hier niet ga herhalen, maar die terug te vinden zijn in de originele tekst.¹¹¹

Vrijlating

In 2011 en na de herverkiezing van Putin tot president in maart 2012 namen de Russische machthebbers een steeds meer autoritaire houding aan, mogelijk als gevolg van de massale protesten die plaatsvonden in de grote steden, naar aanloop van en na de presidentsverkiezingen. Verschillende wetten

---

¹⁰⁷ Tolokonnikova N. (2013)

¹⁰⁸ Verkade (2013)

¹⁰⁹ Naval'nyj (2013)

¹¹⁰ Gentleman (2014)

¹¹¹ Tolokonnikova (2013)

die de vrijheid van ngo's en homoseksuelen beperkten werden door de Duma gestemd. Al te actieve deelnemers aan de straatprotesten werden veroordeeld en naar strafkampen gestuurd. Er vonden processen plaats tegen de in de gevangenis overleden advocaat Sergej Magnitskij, die een gigantisch corruptieschandaal had blootgelegd en ook oppositiefiguur Aleksej Naval'nyj werd voor het gerecht gebracht. De internationale kritiek op deze ontwikkelingen dreigde echter de glans van de Olympische Winterspelen van 2014 in Sotsji aan de Zwarte Zee te halen. Het was reeds van meet af aan duidelijk dat dit project het paradepaardje van Putin moest worden en dat de Spelen een moment van triomf zouden worden voor het Kremlin. De massale kritiek van binnen en buiten Rusland op het regime van Putin dreigden echter roet in het eten te gooien. In december 2013 keurde de Russische Duma een massale amnestiewet goed, met als doel de aandacht van het Westen af te leiden van de mensenrechtenschendingen in Rusland. Deze wet zorgde ervoor dat duizenden gedetineerden werden vrijgelaten. Ook Masja en Nadja kwamen in december 2013, na achttien maanden in de cel, weer vrij.¹¹²

De toon van de twee dames, na hun vrijlating, was erg strijdvaardig. Masja noemde hun vrijlating een mediastunt en zei dat ze, als ze de keuze had gehad, liever haar straf had uitgezeten. Ook Nadja roept Europa op zich niet langer te verkopen voor Russisch gas en de Winterspelen te boycotten.¹¹³ Hun gevangenschap heeft duidelijk indruk op de twee dames gemaakt, want sinds hun vrijlating zetten ze zich in voor de rechten van Russische gevangenen. Met hun NGO *Zona Prava* helpen ze gevangenen, wier mensenrechten geschonden worden. De organisatie zorgt voor informatie, rechtsbijstand en monitoring van de veiligheid. Ook werkt de NGO actief aan amendementen om de situatie in de Russische gevangenschappen en werkkampen te verbeteren. Het journalistieke luik van de NGO, *Mediazona*, spitst zich toe op nieuws met betrekking tot het recht, de wetshandhaving en het Russische gevangensysteem.¹¹⁴

Hoewel de twee dames nog regelmatig deelnemen aan protestacties - tijdens de Olympische Winterspelen van 2014 dook er een filmpje op waarin leden van Pussy Riot brutaal in elkaar geslagen worden door kozakofficieren met paardenzweepen – en de wereld rondreizen om aandacht te vragen voor de verschillende mensenrechtenschendingen in Rusland, bestaat de groep Pussy Riot momenteel niet meer. Op de officiële Pussy Riotblog verscheen een bericht¹¹⁵ waarin de overige, anonieme leden van de groep uitlegden, hoe het openbare optreden van Masja en Nadja niet paste bij de ideologie van de groep, die immers gestoeld is op anonimiteit. Kortgeleden verscheen een tweede bericht¹¹⁶ waarin verklaard wordt, dat de situatie – in Rusland? – zodanig is veranderd, dat de groep verder geen bestaansreden heeft. De provocatie is afgelopen.

---

¹¹² Harding & Ebel (2013); Nemtsova (2013)

¹¹³ Nemtsova (2013)

¹¹⁴ Zona Prava <<http://zonaprava.com/>>; Mediazona <<http://zona.media/about/>>; The Voice Project <<http://voiceproject.org/campaign/zona-prava/>>

¹¹⁵ Pussy Riot is dead <<http://pussy-riot.livejournal.com/36145.html>>

¹¹⁶ Pussy Riot is dead <<http://pussy-riot.livejournal.com/6786.html>>

6. Media-analyse: *Večernjaja Moskva* en *Moskovskie Novosti*

In het vorige hoofdstuk besprak ik het optreden van de groep Pussy Riot in de kathedraal van Christus de Verlosser. Ik besprak de keuze van de groep voor de kathedraal, onderzocht de motieven van de groep en beschreef het proces en de gevangenschap van de groepsleden. Ook besprak ik kort waar Nadežda Tolokonnikova en Marija Alëchina hun dagen tegenwoordig mee vullen. Ik heb me hierbij steeds zoveel mogelijk aan de feiten proberen houden en ik heb geprobeerd een objectieve positie in te nemen, zowel tegenover de protestactie in de kathedraal als tegenover de werkwijze van de recht-bank. Ik heb tevens geprobeerd alle aspecten van het verhaal aan bod te laten komen. In dit zesde en laatste hoofdstuk van mijn masterproef zeg ik de feiten en de objectiviteit vaarwel. In dit hoofdstuk voer ik een media-analyse uit, waarbij ik de berichtgeving van twee Moskouse dagbladen over de groep vergelijk. Ik analyseer deze berichtgeving grondig (ik baseer me hierbij op het online archief van deze kranten) en probeer verschillen en gelijkenissen te ontdekken tussen de berichtgeving over de zaak in beide dagbladen.

Večernjaja Moskva en *Moskovskie Novosti*

Večernjaja Moskva (Вечерняя Москва) is een Moskous dagblad dat sinds 6 december 1923 vijf dagen per week uitgegeven wordt. De uitgave van de krant is sindsdien niet onderbroken, ook niet tijdens grote crisissen zoals de Tweede Wereldoorlog. *Večernjaja Moskva* is daarmee een unicum binnen het Moskouse medialandschap. De krant heeft de hele twintigste eeuw gefunctioneerd als een soort barometer van het leven in de Russische hoofdstad. Rond de eeuwwisseling kwam het dagblad echter in financieel zwaar weer, waarna het Moskouse stadsbestuur in 2011 de krant overkocht, herstartte en verder ontwikkelde. De krant is met een gemiddelde van 1 286 000 lezers per dag één van de belangrijkste spelers binnen het Moskouse medialandschap en brengt hoofdzakelijk berichten over belangrijke gebeurtenissen uit de hoofdstad, over het werk van de stadsdiensten en over het bestuur. Het dagblad brengt eveneens in beperkte mate verslag uit over belangrijke gebeurtenissen in de rest van het land en de wereld.¹¹⁷

Ook *Moskovskie Novosti* (Московские Новости) is momenteel in handen van het Moskouse stadsbestuur, nadat president Putin in december 2013 onverwacht het moederbedrijf van de krant, het door de staat gecontroleerde mediabedrijf *Ria Novosti* (РИА Новости), had ontbonden om plaats te maken voor het nieuwe, internationale mediabedrijf *Rossija Segodnja* (Россия Сегодня). De uitgave van de papieren versie van *Moskovskie Novosti* werd vanaf 1 februari stilgelegd en er werd beslist dat het Moskouse stadbestuur zowel krant en redactie als de website zou overnemen. Sinds het voorjaar van 2014 zijn er geen updates meer verschenen op de website en ook op de sociale mediakanalen van de krant staat er in het laatste bericht, dat dateert van april 2014, te lezen dat de website voor onbepaalde tijd niet vernieuwd zal worden. Het archief is gelukkig wel nog te raadplegen. Voor de tijdelijke stillegging van de krant was *Moskovskie Novosti* immers een behoorlijk populaire krant, met een oplage van zo'n 190 000 stuks per week en een uitgesproken liberaal en antiklerikaal politiek standpunt. De krant richtte zich voornamelijk op de jonge, kosmopolitische Moskoviet.¹¹⁸

Ik heb om verschillende redenen voor deze kranten gekozen. Ten eerste gaat het hier telkens om regionale uitgaven, met voornamelijk nieuws uit Moskou. Het spreekt voor zich dat de zaak Pussy Riot uitgebreid aanbod zou komen in deze dagbladen. Bovendien lag een keuze voor regionale, Moskouse

---

¹¹⁷ Вечерняя Москва < <http://vm.ru/staticpage/about> >

¹¹⁸ Лента.ру < <http://lenta.ru/news/2014/01/23/mnsale/>; >; The Moscow Times < <http://www.themoscowtimes.com/business/article/city-hall-buys-weekly-paper-to-extend-reach/496039.html> >

kranten voor de hand, gezien ik het in mijn thesis ook voornamelijk over de Russische hoofdstad heb. Een tweede, belangrijkere reden, is dat beide publicaties zich aan verschillende zijden van het politieke spectrum bevinden. *MN* verdedigt een liberale politieke visie en *VM* ondersteunt de meer conservatieve standpunten van het Moskouse stadsbestuur. Wanneer beide kranten doorneem, merk ik dat deze tegengestelde politieke overtuigingen duidelijk, en al dan niet bewust, doorschemeren in de gelezen artikels. Dit maakt een vergelijking tussen beide dagbladen natuurlijk een stuk interessanter.

Analyse

Om mijn vergelijking van beide dagbladen te starten zou ik graag beginnen met een vergelijking van de terminologie die gebruikt wordt in de berichtgeving omtrent het optreden van de groep Pussy Riot in de kathedraal van Christus de Verlosser.

Ik heb van uit het archief van beide kranten een beperkt aantal artikels gekozen die het volledige verloop van de zaak Pussy Riot beslaan (bij *MN* ontbreken artikels over de vrijlating van Masja en Nadja, omdat de krant zich in december 2013 al in zwaar weer bevond). Ik koos 11 artikels uit *Moskovskie Novosti* en 19 uit *Večernjaja Moskva*. Een volledige lijst van geraadpleegde artikels is vanzelfsprekend te vinden in de bibliografie. Het ongelijke aantal wordt verklaard door het feit dat *VM* eerder korte berichten publiceert, met daarin de stand van zaken op een bepaald moment in het proces, terwijl *MN* eerder lange artikels publiceert en daarin verschillende gebeurtenissen bundelt. Hier ga ik verderop in het hoofdstuk nog op in. Ik heb de gekozen artikels vervolgens aandachtig gelezen en heb alle woorden die ofwel de groep, de leden van de groep of het optreden in de Christus-Verlosserkathedraal beschrijven, aangeduid en opgelijst, met als doel zo de terminologie die gebruikt wordt te vergelijken, te analyseren en er bepaalde conclusies uit te trekken. Om deze analyse te vergemakkelijken heb ik deze informatie in twee tabellen gegoten, die te vinden zijn op de volgende pagina.

Wanneer we deze tabellen naast elkaar leggen, valt op dat slecht een beperkt deel van de terminologie die gebruikt wordt door *MN* en *VM* om de zaak Pussy Riot te beschrijven, overeenkomt. Enkel de eerder neutrale woorden - *deelneemsters*, *punkgroep Pussy Riot*, *actie* en *groep* komen bij beide dagbladen verscheidene keren voor. We kunnen stellen dat de woordenschat die door *VM* gebruikt wordt in de artikels over de groep eerder negatief is. Met name variaties op het woord *schandalig* worden veelvuldig gebruikt in de berichtgeving over de groep. Ook woorden als *afschuwelijk*, *herrieschoppers*, *godslastering* en *provocatie* komen aan bod. De politieke motivatie van de deelneemsters schemert enkel door in het woord *feministisch*, dat éénmaal gebruikt wordt om de groep te beschrijven. Volgens mij is precies dit het meest opvallende verschil tussen de terminologie die gebruikt wordt in *VM* en *MN*. *MN* geeft veel meer duiding bij de politieke kant van de zaak en dus ook over de politieke motivatie van de actie in de kathedraal van Christus de Verlosser. Dit schemert niet enkel door in de inhoud van de berichtgeving, maar ook in de woordkeuze. Ik verwijs hierbij naar termen als (*radicale*) *feministes*, *activistes* en *punkfeministes*. De krant gebruikt meermaals de term *punkgebed*, schijnbaar zonder ironie, terwijl *VM* er verschillende keren de Russische term *tak nazyvaemyj* voor plaats, die zich nog het beste laat vertalen als *zogenaamd*. De krant heeft het niet over een punkgebed, maar over een *zogenaamd punkgebed*, een term die ook in de rechtbank verschillende keren werd gebruikt. Marija Alëchina sloeg terug door in haar laatste verklaring aan de rechtbank hun proces een *zogenaamd proces* te noemen en de rechtbank een *zogenaamde rechtbank*. Ze zei dat de rechter haar niet van haar vrijheid konden beroven, want vrijheid in Rusland is hoe dan ook maar een *zogenaamde vrijheid*.¹¹⁹

---

¹¹⁹ *Pussy Riot!* (2013): 111

Tabel 1. Večernjaja Moskva

Večernjaja Moskva			
Groepsleden	Groepsleden	<i>Učastnicy grupy</i>	Участницы группы
	Deelnemers aan de actie	<i>Učastnicy akcii</i>	Участницы акции
	Activistes	<i>Aktivistki</i>	Активистки
	Punkers	<i>Panki</i>	Панки
	Herrieschopsters	<i>Skandalistki</i>	Скандалистки
Groep	Punkgroep Pussy Riot	<i>Pank-gruppa Pussy Riot</i>	Панк-группа Pussy Riot
	Feministische punkgroep Pussy Riot	<i>Feministskaja pank-gruppa Pussy Riot</i>	Феминистская панк-группа Pussy Riot
	Beruchte punkgroep Pussy Riot	<i>Skandal'no izvestnaja pank-gruppa Pussy Riot</i>	Скандально известная панк-группа Pussy Riot
	Schandaalgroep Pussy Riot	<i>Skandal'naja gruppa Pussy Riot</i>	Скандальная группа Pussy Riot
	Afschuwelijke groep	<i>Odioznaja gruppa</i>	Одиозная группа
Optreden	Actie	<i>Akcija</i>	Акция
	Lied	<i>Pesnja</i>	Песня
	Streek	<i>Vychodka</i>	Выходка
	"Concert"	<i>"Koncert"</i>	"Концерт"
	Godslastering	<i>Bogochul'stvo</i>	Богохульство
	Schandalige actie	<i>Skandal'naja akcija</i>	Скандальная акция
	Provocatie	<i>Provokacija</i>	Провокация
	Zogenaamd "punkgebed"	<i>Tak nazyvaemyj "pank-moleben"</i>	Так называемый "панк-молебен"
	Schandalig optreden	<i>Skandal'noe vystuplenie</i>	Скандальное выступление
	Baldadige actie	<i>Huliganskoe dejstvie</i>	Хулиганское действие

Tabel 2. Moskovskie Novosti

Moskovskie Novosti			
Groepsleden	Groepsleden	<i>Učastnicy grupy</i>	Участницы панк-группы
	Punk-rockers	<i>Pank-rokerši</i>	Панк-рокерши
	Radicale feministes	<i>Radikal'nye feministki</i>	Радикальные феминистки
	Feministes	<i>Feministki</i>	Феминистки
	Uitvoerders van het "punkgebed"	<i>Ispolnitel'nicy "pank-molebna"</i>	Исполнительницы "панк-молебна"
	Activistes	<i>Aktivistki</i>	Активистки
	Meisjes	<i>Devuški</i>	Девушки
	Punkfeministes	<i>Pank-feministki</i>	Панк-феминистки
Groep	Punkgroep Pussy Riot	<i>Pank-gruppa Pussy Riot</i>	Панк-группа Pussy Riot
	Moskouise feministische punkgroep Pussy Riot	<i>Moskovskaja feministskaja gruppa Pussy Riot</i>	Московская феминистская группа Pussy Riot
Optreden	Actie	<i>Akcija</i>	Акция
	Lied	<i>Pesnja</i>	Песня
	Streek	<i>Vychodka</i>	Выходка
	Punkgebed	<i>Pank-moleben</i>	Панк-молебен
	"Relschopperij"	<i>"Chuliganstvo"</i>	"Хулиганство"

Naast de gebruikte terminologie is er een tweede verschil dat meteen in het oog springt wanneer we de berichtgeving over Pussy Riot van beide kranten doornemen. De artikels in *MN* zijn opmerkelijk uitgebreider dan de artikels in *VM*, die vaak slechts enkele alinea's lang zijn. Waar de artikels in *VM* vaak slechts één enkele gebeurtenis of feit beslaan ("Een derde lid van de groep Pussy Riot is aangehouden"), behandelen de artikels in *MN* niet zozeer feiten, maar geven ze eerder duiding bij wat er gaande is. *MN* laat erg consequent verschillende mensen met verschillende opinies aan het woord, vaak in hetzelfde artikel. Bij *VM*, daarentegen, vinden we grofweg twee verschillende soorten artikels. Ten eerste zijn er de artikels waarin een bepaald feit wordt besproken en ten tweede zijn er de stukken waarin iemand, vaak een belangrijk politiek of religieus figuur, zijn mening verkondigt. De twee overlappen niet en het gebeurt ook zelden dat de opinies van meerdere personen in één artikel worden gebundeld. Ik verwijs hierbij naar de artikels waarin Vsevolod Čaplin, Patriarch Kirill en senator van de federatieraad Aleksandr Toršin elk afzonderlijk hun licht over de zaak laten schijnen.¹²⁰ In het artikel

¹²⁰ *Večernjaja Moskva* (03/03/2012) <<http://vm.ru/news/2012/03/03/torshin-prizval-pussy-riot-otrabotat-svoyu-vihodku-138586.html>>; *Večernjaja Moskva* (06/03/2012) <<http://vm.ru/news/2012/03/06/chaplin->

van *MN*, waarin de beslissing van Amnesty International om de leden van Pussy Riot als politieke gevangenen te beschouwen, lezen we daarentegen reacties van zomaar even vijf verschillende personen.¹²¹ Een leuk voorbeeld van het verschil in stijl tussen beide kranten zijn de artikels¹²² van 19/04/2012, waarin gemeld wordt dat Masja, Nadja en Katja aangehouden zullen blijven tot 24 juni. Het artikel van *VM* is slechts enkele regels lang en vermeldt de droge feiten uit de rechtszaal: de rechtbank heeft de beslissing genomen dat de beklaagden aangehouden zullen blijven tot 24 juni 2012, wanneer de onderzoekers het materiaal voor het proces voldoende voorbereid hebben. Vervolgens wordt er nog een zeer beknopte samenvatting van de gebeurtenissen in de kathedraal gegeven. Het artikel van *MN*, daarentegen, opent met het nieuws over de verlenging van de aanhouding van de dames, maar gaat dan over in een uitgebreid verslag van de gebeurtenissen binnen de rechtbank enerzijds en buiten de rechtbank anderzijds. Het artikel weidt uitvoerig uit over het protest van linkse activisten en medestanders van de groep, aan de deuren van de rechtbank. Journalist Evgenij Gladin spreekt met verschillende kunstenaars en activisten, waaronder de echtgenoot van Nadja, Pëtr Verzilov, lid van de kunstgroep *Vojna* (Oorlog). Ook het protest van de orthodoxe en conservatieve tegenstanders van Pussy Riot komt aan bod. Gladin spreekt immers ook met Vladimir Sergeev, voorzitter van de orthodoxe organisatie *Narodnaja Zaščita* (Volksbescherming). Samenvattend kunnen we stellen dat *VM* enkel de droge feiten weergeeft, vaak vanuit een juridisch of politiek standpunt. Dit verbaast allerm minst, gezien de krant eigendom is van de Moskouse autoriteiten. Wanneer *VM* opinies aan bod laat komen zijn dit meestal standpunten van hooggeplaatste personen uit het politieke of religieuze veld. *MN*, daarentegen, brengt eveneens de feiten, maar voorziet deze van duiding, door ze in een bredere context te plaatsen. Ook biedt *MN* meer ruimte voor de standpunten van deelnemers aan het protest, zowel voor als tegen Pussy Riot. De politieke en religieuze machthebbers komen aan bod, maar daarnaast is er ook plaats voor kunstenaars, linkse activisten, conservatieven, devote orthodoxen, en leiders van eerder obscure religieuze organisaties als *Narodnaja Zaščita*.

Hoewel in beide kranten zowel de standpunten van de groep als van de tegenstanders van de groep aan bod komen, valt ook hier weer op dat, wanneer *VM* standpunten van de leden van Pussy Riot brengt, het hier meestal gaat om uitspraken die rechtstreeks uit de rechtszaal zijn geplukt. De motivatie en achterliggende bedoelingen van de groep komen verder niet aan bod. Ook worden de protesten van linkse activisten en voorstanders van de groep wel vermeld, maar er wordt geen verdere duiding bij gegeven. Het eerste artikel dat we in het archief van *MN* tegenkomen, is daarentegen een behoorlijk uitgebreid interview¹²³ met leden van Pussy Riot, na hun performance op het Rode Plein. In het gesprek vertellen de geïnterviewde groepsleden uitgebreid over het ontstaan van de groep, hun motivatie, hun politieke overtuigingen en verdere geplande acties. Ook in andere artikelen over de zaak wordt bepaald veel aandacht geschonken aan de standpunten van kunstenaars, linkse activisten, muzikanten etc. Hoewel *MN* de steun van internationale sterren aan de groep wel vermeldt, valt het op dat *VM* hier enorm veel aandacht aan besteedt. In een waslijst artikelen bericht de krant over alle sterren die tijdens optredens of persconferenties hun steun aan de groepsleden hebben betuigd.

Om het hoofdstuk af te sluiten zou ik ook graag enkele gelijkenissen tussen beide kranten willen oplijsten. Ten eerste valt het op dat beide kranten hun best doen om alle zijden van het verhaal aan bod

---

predlagaet-nakazat-uchastnits-pussy-riot-138895.html>; *Večernjaja Moskva* (24/03/2012) <<http://vm.ru/news/2012/03/24/patriarh-kirill-dal-otsenku-aktsii-pussy-riot-140819.html>>

¹²¹ *Moskovskie Novosti* (05/04/2012) <http://www.mn.ru/society_rights/20120405/314946678.html>

¹²² *Večernjaja Moskva* (19/04/2012) <<http://vm.ru/news/2012/04/19/uchastnitsi-pussy-riot-ostanutsya-pod-arestom-do-seredini-iyunya-143905.html>>; *Moskovskie Novosti* (05/04/2012) <http://www.mn.ru/accident_court/20120419/316073902.html>

¹²³ *Moskovskie Novosti* (24/01/2012) <http://www.mn.ru/moscow_people/20120124/310329193.html>

te laten komen, zij het vanuit een verschillende politieke invalshoek. *VM* en *MN* brengen zowel de standpunten van de leden van Pussy Riot zelf - *VM* vanuit de rechtbank, *MN* door officiële verklaringen in een bredere context te plaatsen - als van (orthodoxe) tegenstanders. Het evenwicht tussen beide zijden is bij allebei de kranten behoorlijk goed verdeeld, al brengt *VM* meer opinies van politici. Verder was er, op 10 oktober 2012, de laatste dag van het proces, op de webpagina's van beide kranten een liveverslag vanuit de rechtbank te volgen.

We kunnen concluderen dat *VM* duidelijk de conservatieve, Moskouse machthebbers vertegenwoordigt. De woordenschat die in de artikels over het optreden van Pussy Riot in de Christus-Verlosserkathedraal is voornamelijk negatief. De krant laat in de berichtgeving over de zaak beide zijden aan het woord, maar grijpt voor informatie over de groep terug naar de verklaringen van de rechtbank, zonder verder onderzoek te doen naar de politieke standpunten en motivatie van de leden. Ook dit komt terug in de gebruikte terminologie: de politieke beweegredenen van de dames komen amper terug in de gebruikte woordenschat. Dit is bij *MN* veel meer het geval. *VM* brengt de droge feiten, ontdaan van enige duiding. Het dagblad respecteert duidelijk de standpunten van de rechtbank en van verscheidene politieke en religieuze figuren, die het dan ook veelvuldig aan het woord laat. *VM* functioneert met verve als verlengstuk van het Moskouse machtsapparaat.

MN blinkt uit door de duiding die in haast elk artikel verschaft wordt. In het duidelijk meer liberale dagblad, is ruimte voor discussie en er wordt voldoende aandacht besteed aan de standpunten van een verscheidenheid aan figuren uit de politieke, juridische, religieuze en kunstwereld. De feiten zijn even sterk aanwezig als in de artikels van *VM*, maar de krant schuwt het debat niet en laat meestal verschillende opinies in hetzelfde artikel aan bod komen, zonder daarmee afbreuk te doen aan de kwaliteit van de berichtgeving.

Conclusie: De symbolische betekenis van de kathedraal van Christus de Verlosser

Centraal in deze masterproef staat de vraag wat de symbolische betekenis van de kathedraal van Christus de Verlosser is en waarom de kathedraal zo'n grote symbolische betekenis heeft. Ik heb chronologisch de geschiedenis van het bouwwerk besproken en daarbij zoveel mogelijk verbanden gelegd met historische en politieke ontwikkelingen binnen Rusland. Dit heeft aan het licht gebracht dat de symbolische betekenis van de kathedraal verbonden is met de grote politieke betekenis die de Russische machthebbers reeds vanaf de beginstadia van de bouw de kathedraal toegedicht hebben.

In het eerste hoofdstuk besprak ik de opbouw van de kathedraal, die reeds vanaf het begin een symbool moest worden. Tsaar Alexander I creëerde, met de hulp van architect Karl Vitberg, een kathedraal die een monument moest worden aan de Verlosser, een dankbetuiging aan God. Alexander stond bekend om zijn spirituele neigingen en was ervan overtuigd dat hij de overwinning op Napoleon in 1812 niet te danken had aan zijn leger of aan het Russische volk, maar aan de Verlosser. Na de dood van zijn broer nam de nieuwe tsaar, Nicolaas I, architect Konstantin Ton onder de arm, die een nieuwe kathedraal moest creëren. Geen monument aan God, deze keer, maar een gedenkteken voor de banden tussen kerk en staat in het Imperiale Rusland. De kathedraal van Christus de Verlosser, zich trots boven het Kremlin verheffend, werd het ultieme symbool van de tsaristische drie-eenheid van Nicolaas I, die het goddelijk recht op heersen van de tsaar bevestigde: orthodoxie, autocratie, volksheld (*pravoslavie, samoderžavie, narodnost'*).

Door de doorgedreven symboliek die het bouwwerk reeds in de vroege 20e eeuw bezat, werd de kathedraal een doorn in het oog van de communistische machthebbers. De strijd die zij voerden tegen de Russische Orthodoxe Kerk kostte het leven aan geestelijken, gelovigen en kerken. Ook de kathedraal van Christus de Verlosser, een baken van de Russische Orthodoxe Kerk aan de muren van het Kremlin, zou het militante atheïsme van de Sovjets niet overleven. Op 5 december 1931, op een koude Moskouse winterdag, werd de kathedraal opgeblazen. Omdat het bouwwerk zo'n grote symbolische betekenis had gehad, voelden de communistische machthebbers zich verplicht om op de site van de kathedraal, aan de oevers van de Moskva, een monument op te richten dat even demonstratief de macht en autoriteit van het communistische regime zou symboliseren. Het Paleis der Sovjets moest het hoogste gebouw ter wereld worden en zou een ode aan Lenin en de Sovjetunie zijn. Het monument werd echter nooit gebouwd. In de gapende leegte die achterbleef op de locatie waar de Christus-Verlosser-kathedraal ooit zo trots het tsaristische Rusland had vertegenwoordigd, werd een openluchtwembad gebouwd. Ook het zwembad *Moskva* was in zekere zin een symbool, een monument aan de onkunde van de Sovjetautoriteiten.

In de jaren '90 werd het project van de heropbouw van de kathedraal van Christus de Verlosser gekaapt door de Moskouse machthebbers. Zij wendden de reconstructie van het iconische bouwwerk aan als politiek instrument, om zo de gunsten van de patriarch en de orthodoxe gelovigen te winnen in de verkiezingen van 1996. Bij de heropbouw van de kathedraal werd het volk niet geraadpleegd en de reconstructie werd in hoog tempo vervolledigd, met moderne, tweederangsmaterialen, zodat de replica-kathedraal in alle opzichten moet onderdoen voor het origineel. In de jaren '90 symboliseerde de kathedraal alle ondeugden van het nieuwe Rusland: casinokapitalisme, cliëntelisme, kitsch en de groeiende kloof tussen arm en rijk. In plaats van een einde te maken aan een eeuw van constante manipulatie van het Russische culturele erfgoed en op de site aan de Moskva een monument te creëren van herdenking en oprecht berouw, heeft het Moskouse stadsbestuur met de knullige heropbouw van de kathedraal de wantoestanden van het communisme vrolijk verder gezet.

Over enkele dagen, op 19 augustus 2015, viert de kathedraal de 15^e verjaardag van haar reconstructie. Ook onder het regime van Putin is het bouwwerk zijn symbolische betekenis niet verloren. Onder Putin zijn, na de aanstelling van de nieuwe patriarch Kirill in februari 2009, de banden tussen de Russische Orthodoxe Kerk en de Russische staat steeds hechter geworden. Ook de toegenomen aandacht voor de Russische orthodoxie als element van Russische nationale identiteit heeft de positie van de Russische Orthodoxe Kerk binnen de samenleving enkel versterkt. In de 21^e eeuw is de kathedraal van Christus de Verlosser een monument voor de Russische Orthodoxe Kerk, haar banden met de Russische staat en haar geconsolideerde positie binnen de Russische samenleving. De symbolische betekenis van de kathedraal onder Putin wordt bevestigd door de keuze van de leden van Pussy Riot voor de kathedraal als locatie voor hun punkgebed in februari 2012. Met hun protest klaagden zij de hechte banden tussen Putin en de patriarch aan, precies op de locatie die die banden het meeste symboliseert.

Dat de kathedraal van Christus de Verlosser over een enorme symbolische betekenis bezit staat buiten kijf. Ik vermoed dat de symboliek van de kathedraal zal groeien, zolang de aandacht voor de Russische orthodoxie als element van Russische nationale identiteit toeneemt. Ook de hechte banden tussen kerk en staat in de Russische Federatie spelen hier een cruciale rol.

De reden voor de symbolische betekenis van de kathedraal berust volgens mij op twee factoren. Ten eerste is de locatie van de kathedraal van cruciaal belang. Wanneer het bouwwerk op de Mussenheuvels was geplaatst, zoals oorspronkelijk gepland, had het nooit zo'n grote symbolische betekenis gekend. De keuze voor de site aan de oevers van de Moskva heeft echter het volledige aanzien van Moskou gewijzigd. De kathedraal bevindt zich aan de muren van het Kremlin, wat per definitie onlosmakelijke banden tussen kerk en staat suggereert en dus de symbolische betekenis van de kathedraal in de hand werkt.

Een tweede factor is het belang dat belangrijke politieke spelers van meet af aan aan het project hebben verbonden. De levensloop van de kathedraal is steeds nauw verbonden geweest met de politieke ontwikkelingen binnen Rusland. Alexander I, Nicolaas I, Stalin, Lužkov, El'cin, patriarch Kirill, Putin... allemaal hebben zij op een gegeven moment hun politieke ambities verbonden aan het lot van de kathedraal. Ook dit heeft de symbolische betekenis van de kathedraal doorheen de jaren veranderd en versterkt.

Omwille van haar locatie en politiek belang is de symbolische betekenis van de kathedraal door de jaren heen gewijzigd. In de 19^e eeuw symboliseerde ze trots de tsaristische drie-eenheid van Nicolaas I en in de 20^e eeuw werd ze een doorn in het oog van de communistische machthebbers, die een verbeterde strijd voerden tegen de Russische orthodoxie. Openluchtwembad *Moskva* was een ongewild monument voor de onkunde en stagnatie van de latere Sovjetmacht. Onder El'cin symboliseerde ze de ondeugden van het prille Russische kapitalisme en momenteel vormt ze een baken van orthodoxie en Russische identiteit, en symboliseert ze de hechte banden tussen het Kremlin en de Russische Orthodoxe Kerk.

Omwille van haar locatie en politiek belang is de symbolische betekenis van de kathedraal door de jaren heen gewijzigd. Samenvattend kunnen we stellen dat de kathedraal van Christus de Verlosser steeds een monument is voor haar tijd.

Samenvatting Russisch

Храм Христа Спасителя в Москве – важнейший православный храм в России и в мире. У храма уникальное символическое значение.

После победы над Наполеоном в 1812 году царь Александр I приказал архитектору Карлу Витбергу построить в Москве храм в честь Спасителя. Царь не верил, что Российская армия и Российский народ спасли страну. Александр I был верующим человеком, и он хотел отблагодарить только Бога за его помощь в борьбе против Наполеона. После смерти Александра новый царь Николай I приказал архитектору Константину Тону создать новый план храма. Храм Христа Спасителя строили в течение 50 лет, на берегу Москва-реки, возле стен Кремля. Это расположение напоминало о крепких связях между церковью и государством в Императорской России и играло важную роль в дальнейшем развитии символического значения храма. В 19-ом веке храм стал символом царской троицы Николая Первого: православие, самодержавие, народность.

После революции 1917 года храм снова стал символом православия и царской власти. Коммунисты вели сильную борьбу с православной церковью; убивали священников и разрушали храмы. Даже Храм Христа Спасителя, последний великий символ предреволюционной России в тени стен Московского Кремля, не мог пережить воинственного атеизма советской власти. 5 декабря 1931 года храм Христа Спасителя был разрушен, чтобы уступить место новому советскому символу - Дворец Советов. Он должен был стать самым высоким небоскрёбом в мире, увенчанным огромным памятником Ленину. Советская власть хотела заменить один символ другим. Дворец Советов должен был стать символом советской власти и авторитета, но здание так и не построили. Началась Вторая Мировая Война, и Сталин больше не задумывался о строительстве дворца. В второй половине 60 годов вместо Дворца решили построить огромный бассейн «Москва», который так же стал символом столицы. Бассейн был символом некомпетентной советской власти и застоя, который заморозил Советский Союз.

В конце 80 годов, когда Горбачёв объявил о своей новой политике гласности, вопрос о восстановлении Храма Христа Спасителя встал на повестку дня. В 90-х московские власти, под руководством мэра Юрия Лужкова, приняли решение о воссоздании храма. Лужков и президент новой Российской Федерации Борис Ельцин не строили памятник для воспоминания и искреннего раскаяния, но использовали реконструкцию храма как политический инструмент в выборах 1996 года. Новый храм строили в течение шести лет, финансовой помощью «новых русских». Были использованы современные полимерные материалы, бронза и мрамор. Скульптуры на фасадах храма сделал известный скульптор-миллионер Зураб Церетели. Уже в 90 годов, перед окончанием работ, храм стал символом пороков новой Российской Федерации: незаконный капитализм, коррупция, китч и раселина между богатыми и бедными.

В России Путина символическое значение храма немного изменилось. При Путине связи между церковью и государством стали намного крепче, особенно после назначений нового патриарха Кирилла в феврале 2009 года. Правительство РФ стало относиться к православию как к части русской национальной идентичности. В 21-ом веке храм Христа Спасителя стал символом закреплённой позиции Русской Православной Церкви в Российском обществе и связях между РПЦ и государством Путина в современной России. Символическое значение храма подтвердила акция группы *Pussy Riot* в храме, 21 февраля 2012. Активистки выразили своё несогласие с крепкими связями между Путиным и патриархом Кириллом, выступив перед алтарём храма.

Символическое значение храма Христа Спасителя изменилось и укрепилось с годами, но, в конце концов, можно установить, что храм всегда был и будет символом своего времени.

509 woorden

Samenvatting Nederlands

De kathedraal van Christus de Verlosser in Moskou is de grootste en belangrijkste orthodoxe kerk van Rusland. De kathedraal bezit een grote symbolische betekenis die mee haar tragische levensloop heeft bepaald. In deze masterproef onderzoek ik wat de symbolische betekenis van de kathedraal precies is en hoe het bouwwerk zo'n grote symbolische betekenis heeft verkregen.

Ik bespreek uitgebreid en chronologisch de geschiedenis van de Christus-Verlosserkathedraal en merk daarbij op dat de geschiedenis van de kathedraal steeds verbonden is met politieke en historische ontwikkelingen binnen Rusland.

De kathedraal zou oorspronkelijk gebouwd worden als dankbetuiging aan God voor zijn steun in de oorlog tegen Napoleon, maar onder tsaar Nicolaas I werd de kathedraal, die gebouwd werd nabij het Kremlin, een trots baken van de Russische orthodoxie en haar hechte banden met de autocratie.

Na de Russische Revolutie werd het bouwwerk een doorn in het oog van de communistische machthebbers en de kathedraal overleefde het militante atheïsme van de Sovjetmacht niet. In de jaren '30 werd de kathedraal van Christus de Verlosser vernietigd om plaats te maken voor een nieuw symbool. Het Paleis der Sovjets moest een ode worden aan de communistische macht en autoriteit, maar werd nooit gebouwd. De gapende leegte die op de site aan de Moskva achterbleef werd in de late jaren '50 gevuld met het grootste openluchtzwembad ter wereld. Zwembad *Moskva* symboliseerde op haar beurt de onkunde van de communistische autoriteiten en de stagnatie die de Sovjetunie in zijn greep hield.

In de jaren '90 eigenden de Moskouse autoriteiten zich de discussie over de heropbouw van de kathedraal toe. In plaats van een monument te creëren voor herdenking en oprecht berouw gebruikte burgemeester Lužkov de heropbouw van de kathedraal als politiek instrument in de verkiezingen van 1996, met als resultaat dat de nieuwe kathedraal in alles onderdoet voor de oude. In de jaren '90 symboliseerde de kathedraal alle ondeugden die onlosmakelijk met het prille kapitalisme van de nieuwe Russische Federatie verbonden waren: casinokapitalisme, cliëntelisme, kitsch en de toenemende kloof tussen arm en rijk.

Ook nu is de kathedraal een belangrijk symbool. Onder Putin zijn de banden tussen kerk en staat in Rusland enkel toegenomen en ook de aandacht voor de Russische orthodoxie als element van nationale identiteit is sterk gegroeid. De kathedraal van Christus de Verlosser symboliseert heden ten dage de geconsolideerde positie van de Russische Orthodoxe Kerk binnen de Russische samenleving en de hechte banden tussen kerk en staat in de Russische Federatie. De symboliek van de kathedraal werd bevestigd door het optreden van de groep *Pussy Riot* in de kathedraal op 21 februari 2012. De groepsleden protesteerden tegen de hechte banden tussen patriarch Kirill en Putin, precies op die plaats die deze banden het meest symboliseert.

De symbolische betekenis van de kathedraal van Christus de Verlosser is door de jaren heen sterk veranderd, maar vast staat dat de kathedraal steeds een monument is aan haar tijd.

Bibliografie

Artikels

Ерštejn A. Мобилизованная Богородица: панк-молебен группы «Pussy Riot» в Храме Христа Спасителя. *Неприкосновенный запас*. 2012/83

Filippova O. & Kazmina O. Re-imagination of religion in post-Soviet society: challenges and responses (Russian and Ukrainian case studies). *Journal of the American academy of religion*. 2005/73, 1049-1076

Forest B. & Johnson J. Unraveling the Threads of History: Soviet-Era Monuments and Post-Soviet National Identity in Moscow. *Annals of the Association of American Geographers*. 2002/ 92, 524-547

Gentes, A. The life, death and resurrection of the Cathedral of Christ the Saviour, Moscow. *History workshop journal*. 1998/46, 63-95

Haskins E.V. Russia's post-communist past: The Cathedral of Christ the Savior and the reimagining of national Identity. *History and Memory*. 2009/21, 25-62

Hoisington S.S. "Ever Higher": The Evolution of the Project for the Palace of Soviets. *Slavic Review*. 2003/62, 41-68

Khazanov A.M. Post-Communist Moscow: Re-Building the "Third Rome" in the Country of Missed Opportunities? *City & Society*. 1998, 269-314

Knox Z. The Symphonic Ideal: The Moscow Patriarchate's Post-Soviet Leadership. *Europe-Asia Studies*. 2003/55, 575-596

Levada Analytical Center. *Russian Public Opinion 2012-2013: From opinion toward understanding*. Moscow, 2013, 205p.

Marsh C. Russian Orthodox Christians and Their Orientation toward Church and State. *Journal of Church and State*. 2005/47, 545-561

Mitrochin N. & Nuritova A. The Russian Orthodox Church in Contemporary Russia: Structural Problems and Contradictory Relations with the Government, 2000-2008. *Social Research*. 2009/76, 289-320

Sidorov D. National monumentalization and the politics of scale: the resurrections of the Cathedral of Christ the Savior in Moscow. *Annals of the Association of American Geographers*. 2000/90, 548-572

Timasheff N. S. The Church in the Soviet Union 1917 – 1941. *Russian Review*. 1941/1, 20-30

Radchenko K. Review: Irina Papkova. The Orthodox Church and Russian Politics. *Slavic and East European Journal*. 2013/57.2, 329-331

Willems J. The religio-political strategies of the Russian Orthodox Church as a 'politics of discourse'. *Religion, State and Society*. 2006/34, 287-298

Boeken

Archangel'skij A. *Русский Царь: Александр I*. Москва, АСТ, 2009, 416p.

Bezemer J.W. & Jansen M. *Een geschiedenis van Rusland: Van Rurik tot Putin*. Amsterdam, Van Oorschot, 2010.

Figes O. *Natasha's Dance: A cultural history of Russia*. New York, Picador, 2002, 729p.

Kiričenko E. *Храм Христа Спасителя в Москве*. Москва, 1997, 279p.

Kudrjavcev M.P. *Москва – Третий Рим*. Москва, Троица, 2008, 256p

Malfliet K. *De Russische rokade: een actuele analyse van de Russische politiek*. Tiel, Lannoo, 2013, 170p.

Pussy Riot!: A punk prayer for freedom. New York, The Feminist Press, 2013, 151p.

Rachmatullin R. *Две Москвы, или Метафизика столицы*. Москва, АСТ, 2009, 702p.

Video

The Guardian. *Pussy Riot member Maria Alyokhina released from jail*. 23/12/2013.

<<http://www.theguardian.com/music/video/2013/dec/23/pussy-riot-maria-alyokhina-released-jail-video>>

Guardian Live. *Pussy Riot: Sex, Art and Disobedience*. 11/2014.

< <https://www.youtube.com/watch?v=3mU2Di2l8Zw>>

Lerner M. & Pozdorovkin M. *Pussy Riot: A Punk Prayer*. 2013.

Komsomol'skaja Pravda. *Собчак и протоиерей Чаплин 1&2*. 2013.

<<http://www.youtube.com/watch?v=4tKKmVpPqN8>>

< <https://www.youtube.com/watch?v=wY4oLQ66yT8> >

Kul'tura. *Снос Храма Христа Спасителя в Москве*.

<http://vk.com/video91244421_168396275> <http://tvkultura.ru/brand/show/brand_id/28832>

Pervyj Kanal. *Великое освящение храма Христа Спасителя*. 19/08/2000.

< <https://www.youtube.com/watch?v=aOd5GBE2Oxk>>

Prezident Rossii. *Заседание международного дискуссионного клуба «Валдай»*. 2013.

<<http://kremlin.ru/events/president/news/19243>>

Pussy Riot. *Pussy Riot gig at Christ the Savior Cathedral (original video)*. 2012.

<<https://www.youtube.com/watch?v=grEBLskpDWQ>>

RT. *Путин о Pussy Riot*. 2012.

<<https://www.youtube.com/watch?v=GaUwM3eScyw>>

Internet

Bennetts M. In Putin's Russia, little separation between church and state. *The Washington Times*. 13/08/2012

<<http://www.washingtontimes.com/news/2012/aug/13/putin-russia-little-separation-church-state/?page=all>> (Toegang op 26/07/2015)

Coyer P. (Un)Holy Alliance: Vladimir Putin, The Russian Orthodox Church And Russian Exceptionalism. *Forbes*.

<<http://www.forbes.com/sites/paulcoyer/2015/05/21/unholy-alliance-vladimir-putin-and-the-russian-orthodox-church/>> (Toegang op 26/07/2015)

D'Amora D. City Hall Buys Weekly Paper to Extend 'Reach'. *The Moscow Times*. 13/03/2014.

<<http://www.themoscowtimes.com/business/article/city-hall-buys-weekly-paper-to-extend-reach/496039.html>> (Toegang op 03/08/2014)

Gentleman A. Nadya Tolokonnikova: 'I suppose we have nothing more to lose'. *The Guardian*. 19/09/2014

<<http://www.theguardian.com/theguardian/2014/sep/19/nadya-tolokonnikova-pussy-riot-inter-view-nothing-to-lose>> (Toegang op 01/08/2015)

Harding L. & Ebel F. Pussy Riot and Arctic 30 amnesty is a Putin masterstroke ahead of Olympics. *The Guardian*. 18/12/2013

<<http://www.theguardian.com/world/2013/dec/18/pussy-riot-arctic-30-amnesty-putin-winter-olympics-sochi>> (Toegang op 28/07/2015)

История Храма (1812 - 2000). *Русская Православная Церковь Кафедральный Собор Патриарха Московского и Всея Руси*.

< <http://www.xxc.ru/istoriya/index.htm>> (Toegang op 23/07/2015)

Kostiūčenko E. «Так называемый процесс». *Новая Газета*. 10/08/2012

<<http://www.novayagazeta.ru/society/53903.html>> (Toegang op 31/07/2015)

«Московские новости» продадут правительству Москвы. *Лента.ру*. 23/01/2014.

<<http://lenta.ru/news/2014/01/23/mnsale/>> (Toegang op 03/08/2015)

Naval'nyj A. Пусть Толоконникова не жалуется, она на квартиры в Майами работает. 02/10/2013.

<<http://navalny.livejournal.com/864923.html>>

Nemtsova A. Pussy Riot's Nadezhda Tolokonnikova freed from Russian prison. *The Guardian*. 23/12/2013

<<http://www.theguardian.com/world/2013/dec/23/pussy-riot-nadezhda-tolokonnikova-freed-russian-prison>> (Toegang op 28/07/2015)

Об издании. *Вечерняя Москва*.

< <http://vm.ru/staticpage/about> > (Toegang op 03/08/2015)

О Проекте. *Зона Права*.

<<http://zonaprava.com/>> (Тоegang op 29/07/2015)

О Проекте. *Медиазона*. 2015.

<<http://zona.media/about/>> (Тоegang op 29/07/2015)

Патриарх Тихон (Белавин): Послание. *Библиотека Якова Кротова*.

<http://www.krotov.info/acts/20/1917_19/19180119.html> (Тоegang op 21/05/2015)

Политзеки. *Союз солидарности с политзаключенными*.

<<http://www.politzeky.ru/politzeki/ves-spisok/22379.html>> (Тоegang op 31/07/2015)

Политзеки. *Союз солидарности с политзаключенными*. 23/12/2013

<<http://politzeky.ru/politzeki/drugie-dela/43518.html>> (Тоegang op 01/08/2015)

Pussy Riot. Панк-молебен «Богородица, Путина прогони» в храме Христа Спасителя. *Pussy Riot is dead*. 21/02/2012.

<<http://pussy-riot.livejournal.com/12442.html>> (Тоegang op 29/07/2015)

Pussy Riot. Публичное письмо от группы Пусси Райот. *Pussy Riot is dead*. 08/06/2015.

<<http://pussy-riot.livejournal.com/36145.html>> (Тоegang op 01/08/2014)

Pussy Riot. Я убила протест. *Pussy Riot is dead*. 04/03/2014.

<<http://pussy-riot.livejournal.com/6786.html>> (Тоegang op 01/08/2014)

Petro N.N. Russia's Orthodox Soft Power. *Carnegie Council*.

<http://www.carnegiecouncil.org/publications/articles_papers_reports/727> (Тоegang op 29/05/2015)

Urgent action: Pussy Riot Punk Singers Imprisoned. *Amnesty International*. 21/08/2012

<<https://www.amnesty.org/en/documents/eur46/033/2012/en/>> (Тоegang op 31/07/2015)

Urgent Action: Pussy Riot Singer Released, Two Jailed. *Amnesty International*. 10/10/2012

<<https://www.amnesty.org/en/documents/eur46/039/2012/en/>> (Тоegang op 31/07/2015)

Scores of musicians urge Russia to release Pussy Riot. *Amnesty International*. 23/07/2013

<<https://www.amnesty.org/en/latest/news/2013/07/scores-musicians-urge-russia-release-pussy-riot/>> (Тоegang op 31/07/2015)

Tolokonnikova N. «Вы теперь всегда будете наказаны». *Лента.ру*. 23/09/2013.

<<http://lenta.ru/articles/2013/09/23/tolokonnikova/>> (Тоegang op 01/07/2015)

Verkade T. Kamp-14 in Mordovië draait 1,7 miljoen euro winst. *nrc Reader*. 25/10/2013.

<<http://www.nrcreader.nl/artikel/2759/kamp-14-in-mordovie-draait-1-7-miljoen-euro-winst>>

Zona Prava/ Mediazona. *The Voice Project*. 2015.

<<http://voiceproject.org/campaign/zona-prava/>> (Toegang op 29/07/2015)

Вечерняя Москва

Op chronologische volgorde:

Панки осквернили главный храм страны. *Вечерняя Москва*. 21/02/2012.

<<http://vm.ru/news/2012/02/21/panki-oskvernili-glavnij-hram-strani-137479.html>> (Toegang op 04/08/2015)

Торшин призвал Pussy Riot отработать свою выходку. *Вечерняя Москва*. 03/03/2012.

<<http://vm.ru/news/2012/03/03/torshin-prizval-pussy-riot-otrabotat-svoyu-vihodku-138586.html>> (Toegang op 04/08/2015)

Чаплин предлагает наказать участниц «Pussy Riot». *Вечерняя Москва*. 06/03/2012.

<<http://vm.ru/news/2012/03/06/chaplin-predlagaet-nakazat-uchastnits-pussy-riot-138895.html>> (Toegang op 04/08/2015)

«Pussy Riot» поддержат за рубежом. *Вечерняя Москва*. 08/03/2012.

<<http://vm.ru/news/2012/03/08/pussy-riot-podderzhat-za-rubezhom-139075.html>> (Toegang op 04/08/2015)

Патриарх Кирилл дал оценку акции Pussy Riot. *Вечерняя Москва*. 24/03/2012.

<<http://vm.ru/news/2012/03/24/patriarh-kirill-dal-otsenku-aktsii-pussy-riot-140819.html>> (Toegang op 04/08/2015)

Pussy Riot ответили патриарху. *Вечерняя Москва*. 26/03/2012.

<<http://vm.ru/news/2012/03/26/pussy-riot-otvetili-patriarhu-140962.html>> (Toegang op 04/08/2015)

Участницы Pussy Riot останутся под арестом до середины июня. *Вечерняя Москва*. 19/04/2012.

<<http://vm.ru/news/2012/04/19/uchastnitsi-pussy-riot-ostanutsya-pod-arestom-do-seredini-iyunya-143905.html>> (Toegang op 05/08/2015)

Стинг надеется на освобождение участниц Pussy Riot. *Вечерняя Москва*. 25/07/2012.

<<http://vm.ru/news/2012/07/25/sting-nadeetsya-na-osvobozhdenie-uchastnits-pussy-riot-156656.html>> (Toegang op 04/08/2015)

Участницы панк-группы Pussy Riot извинились перед верующими. *Вечерняя Москва*. 30/07/2012.

<<http://vm.ru/news/2012/07/30/uchastnitsi-pank-gruppi-pussy-riot-izvinilis-pered-veruyushchimi-157191.html>> (Toegang op 04/08/2015)

Участницы Pussy Riot отказались признать свою вину в суде. *Вечерняя Москва*. 30/07/2012.

<<http://vm.ru/news/2012/07/30/uchastnitsi-pussy-riot-otkazalis-priznat-svoyu-vinu-v-sude-157225.html>> (Toegang op 04/08/2015)

Участницы Pussy Riot получили по 2 года колонии общего режима. *Вечерняя Москва*. 17/08/2012.

<<http://vm.ru/news/2012/08/17/uchastnitsi-pussy-riot-poluchili-po-2-goda-kolonii-obshchego-rezhima-159524.html>> (Toegang op 04/08/2015)

РПЦ просит проявить милосердие к участницам Pussy Riot. *Вечерняя Москва*. 17/08/2012.

<<http://vm.ru/news/2012/08/17/rpts-prosit-proyavit-miloserdie-k-uchastnitsam-pussy-riot-159571.html>> (Toegang op 04/08/2015)

Путин не собирается вмешиваться в дело Pussy Riot. *Вечерняя Москва*. 05/09/2012.

<<http://vm.ru/news/2012/09/05/putin-ne-sobiraetsya-vmeshivatsya-v-delo-pussy-riot-161853.html>> (Toegang op 04/08/2015)

Защита "Pussy Riot" не верит в то, что Путин отстранен от ситуации вокруг Pussy Riot. *Вечерняя Москва*. 06/09/2012.

<<http://vm.ru/news/2012/09/06/zashchita-pussy-riot-ne-verit-v-to-hto-putin-otstranen-ot-situatsii-vokrug-pussy-riot-162040.html>> (Toegang op 04/08/2015)

Мосгорсуд освободил одну из участниц "Pussy Riot". *Вечерняя Москва*. 10/10/2012.

<<http://vm.ru/news/2012/10/10/mosgorsud-osvobodil-odnu-iz-uchastnits-pussy-riot-166463.html>> (Toegang op 04/08/2015)

Мосгорсуд уверен в объективности рассмотрения дела Pussy Riot. *Вечерняя Москва*. 16/10/2012.

<<http://vm.ru/news/2012/10/16/mosgorsud-uveren-v-obektivnosti-rassmotreniya-dela-pussy-riot-167220.html>> (Toegang op 04/08/2015)

Видеоролик Pussy Riot признан экстремистским. *Вечерняя Москва*. 29/11/2012.

<<http://vm.ru/news/2012/11/29/videorolik-pussy-riot-priznan-ekstremistskim-172726.html>> (Toegang op 04/08/2015)

Ролики с Pussy Riot удалили с RuTube. *Вечерняя Москва*. 29/11/2012.

<<http://vm.ru/news/2012/11/29/roliki-s-pussy-riot-udalili-s-rutube-172818.html>> (Toegang op 04/08/2015)

Акт гуманизма. Амнистия изменит жизни тысяч россиян. *Вечерняя Москва*. 23/12/2013.

<<http://vm.ru/news/2013/12/23/akt-gumanizma-amnistiya-izmenit-zhizni-tisyach-rossiyan-228576.html>> (Toegang op 04/08/2015)

Вокашева Л. Казаки научили "Pussy Riot" любить родину. *Вечерняя Москва*. 24/02/2014.

<<http://vm.ru/news/2014/02/24/kazaki-nauchili-pussi-riot-lyubit-rodinu-236928.html>> (Toegang op 04/08/2015)

Московские Новости

Op chronologische volgorde:

Gladin E. «Мы не хотим торговать женским лицом». *Московские Новости*. 24/01/2012.

<http://www.mn.ru/moscow_people/20120124/310329193.html> (Toegang op 04/08/2015)

Nikulin P. Церковь требует жестко наказать исполнительниц «панк-молебна». *Московские Новости*. 26/02/2012.

<<http://www.mn.ru/incidents/20120226/312299426.html>> (Тоegang op 04/08/2015)

Moškin M. «Нас пытаются загнать назад в советское гетто». *Московские Новости*. 22/03/2012.

<<http://www.mn.ru/society/20120322/314037266.html>> (Тоegang op 04/08/2015)

Moškin M. На «панк-молебен» ответили казаки. *Московские Новости*. 01/04/2012.

<http://www.mn.ru/society_civil/20120401/314726023.html> (Тоegang op 04/08/2015)

Moškin M. Pussy International. *Московские Новости*. 05/04/2012.

<http://www.mn.ru/society_rights/20120405/314946678.html> (Тоegang op 04/08/2015)

Gladin E. Pussy Riot оставили под арестом. *Московские Новости*. 19/04/2012.

<http://www.mn.ru/accident_court/20120419/316073902.html> (Тоegang op 04/08/2015)

Berišvili N. & Britcova K. Православные постояли за свои святыни. *Московские Новости*. 22/04/2012.

<http://www.mn.ru/society_faith/20120422/316273495.html> (Тоegang op 04/08/2015)

Nikulin P. & Chomčenko J. Следователи завершили «панк-молебен». *Московские Новости*. 05/06/2012.

<http://www.mn.ru/accident_court/20120605/319796871.html> (Тоegang op 04/08/2015)

Moškin M. Ускорение свободного грехопадения. *Московские Новости*. 03/07/2012.

<http://www.mn.ru/society_faith/20120703/321962109.html> (Тоegang op 04/08/2015)

Garbuznjak A. «Таджик метёт, узбек снуёт, еврей в эфире бред жуёт». *Московские Новости*. 01/08/2012.

<<http://www.mn.ru/society/20120801/324204198.html>> (Тоegang op 04/08/2015)

Pussy Riot. Продолжение. LIVE. *Московские Новости*. 10/10/2012.

<http://www.mn.ru/accident_court/20121010/327941981.html> (Тоegang op 04/08/2015)